

94(47.03)
КЕ
В. О. КОМАРОВ

ІСТОРІЯ КРИВОРІЖЖЯ

Навчальний посібник з історії
для учнів 8—11-х класів
загальноосвітніх учбових закладів

8/Н
10365851

ВЕРНЕТОК
Державного педагогічного університету

Пропонований навчальний посібник побудовано відповідно до діючої програми з історії України. Він дає можливість організувати проведення уроків з історії рідного краю, а також може бути використаний вчителями початкової школи як джерело додаткової інформації. Для учнів старших класів посібник є основним засобом навчання.

Розраховано на учнів 8—11-х класів загальноосвітніх учбових закладів Криворіжжя.

Рецензенти: кандидат педагогічних наук, доцент Донецького університету Е. М. Златкіна, відмінник народної освіти України, вчитель-методист СШ № 36 м. Кривого Рога Г. І. Шептійко

Відповідальний за видання В. В. Алпатова

Видання здійснено на кошти
Криворізького міського відділу народної освіти

Видається в авторській редакції

К 4306020600-031
219-92

ISBN N 5-7775-0462-0

© Кошаров В. О., 1992

ВСТУП

Шановний друже! Перед тобою навчальний посібник з історії Криворіжжя. Він розрахований на використання у 5, 8—11-х класах загальноосвітніх учбових закладів усіх типів, тобто як у звичайних загальноосвітніх школах, так і у гімназіях та ліцеях. Як же ним користуватися? По-перше, у 5-му класі посібник може використовувати вчитель як джерело додаткової інформації. У 8—11-х класах він стає основним засобом навчання. Матеріал, вміщений у ньому, враховує як вікові, так і індивідуальні особливості учнів. У 8-му класі вивчається перша частина посібника. Всі три параграфи цієї частини побудовані таким чином, щоб максимально сприяти більш глибокому осмисленню фактів історії нашого міста. На полях, поряд з текстом параграфа, розташовані запитання до нього. Це надає змогу проводити як звичайний інформаційний виклад матеріалу, так і його проблемне вивчення. Запитання дозволяють встановлювати зв'язки між історією нашого міста, України та всього світу. Такий виклад матеріалу зберігається і в подальшому. Завдяки цьому вчитель може організувати уроки щонайменше двох типів. Перша частина посібника закінчується добіркою пізнавальних завдань, які можна використати для поглиблення та узагальнення вивченого.

Побудова матеріалу дає можливість використовувати як колективну роботу з книгою під час уроку методом читання за так званим ланцюжком, так і індивідуальне опрацювання навчального матеріалу. Можливий і третій варіант. Він полягає в тому, що учні заздалегідь отримують завдання прочитати матеріал того чи іншого параграфа. В класі ж необхідно обговорити тільки ті питання, які викликали у них утруднення та непорозуміння. Такий підхід значно підвищує рівень самостійної роботи школярів під час навчання, що приводить до істотного поліпшення теоретичного рівня їх знань.

У 9-му класі методи опрацювання навчального матеріалу дещо ускладнюються. Тому §1 другої частини побудовано у вигляді проблемного викладу. Він починається пізнавальним завданням, виконавши яке, учні зрозуміють суть кризи феодального ладу. Але для цього їм необхідно мати відповідні знання з інших курсів історії. Вони повинні також належним чином осмислити факти з історії Криворіжжя першої половини XIX століття. Це дозволить їм зрозуміти, як впливала криза феодального суспільства безпосередньо на історію Криворіжжя. Однією з особливостей побудови цього параграфа є те, що в текст вмонтовані пізнавальні завдання, які дозволяють значно поглибити розуміння суттєвих зв'язків між тими чи іншими фактами історії Криворіжжя та всієї країни. Зрозуміло, що знайдуться учні, які просто не звертатимуть на них уваги і сприймуть текст як суто інформаційний. Але багато хто спробує вирішити завдання. Тому над одним і тим же текстом можуть працювати учні різного рівня підготовки. Рівень їх знань теж буде різним. Особливість вмонтованих в текст пізнавальних завдань полягає в тому, що, не вирішивши попереднього з них, не можна належним чином осмислити подальші факти. Таким чином, цей параграф — спроба органічно поєднати програмоване та проблемне навчання.

При викладенні історії Криворіжжя другої половини минулого століття збережені всі раніше існуючі форми проведення уроків, але передбачена й нова. Суть її в тому, що учням заздалегідь доручається самостійно опрацювати текст відповідних параграфів та спробувати скласти простий чи складний план прочитаного. На уроці ж під керівництвом учителя ці плани обговорюються, і на їх підставі складається схема зв'язку основних ідей навчального матеріалу. Потім кожен з учнів обирає собі відповідне завдання, разом ці завдання утворюють так звану «драбинку». Всі вони зв'язані між собою не тільки тематично, але й за засобами розумової діяльності школярів. Кожен з них може обрати собі посильне завдання. При цьому слід мати на увазі, що у кожного завдання є відповідна «ціна», тобто учень заздалегідь знає ту оцінку, яку він отримає при повному і правильному виконанні завдання. Це, по-перше, вирішує питання суб'єктивності в оцінці знань учнів, оскільки кожен з них свідомо вибирає рівень вивчення навчального матеріалу. По-друге, пізнавальні завдання розташовані в такій послідовності, що при систематичному їх використанні в процесі вивчення матеріалу вони надають змогу учням набувати певного досвіду і рухатись від менш складних до більш складних питань і навпаки.

При переході до наступних класів методичні варіанти вивчення матеріалу ускладнюються ще більше. Вводиться варіант проведення уроку у вигляді рольової гри, шкільної лекції та семінарського заняття. Відповідним чином змінюється і структура викладу навчального матеріалу. Поступово скорочується виклад матеріалу у параграфах підручника, і відповідно збільшується матеріал документального характеру. Завдяки цьому учні при підготовці доповідей можуть працювати з документальними джерелами. Таким чином, посібник є, так би мовити, сценарієм навчання. Як історичний, так і методичний матеріал, вміщений в ньому, дозволяє сконструювати приблизно вісім-десять варіантів уроків.

Але треба мати на увазі, що посібник виявиться найбільш ефективним, якщо кількість його примірників в кабінеті історії буде дорівнювати хоча б приблизно кількості учнів у тому чи іншому класі — тобто 30—40 примірникам.

ЧАСТИНА I

VIII КЛАС

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

З ГЛИБИНИ ВІКІВ

§ 1. ЛЕГЕНДИ РІДНОГО КРАЮ

Рудана

Було це давно. Чоловіки ходили на полювання, а жінки підтримували вогонь. Серед людей цього племені жила стара і дуже мудра жінка. Часто зверталися до неї люди за порадою. Була в неї донька — Рудана, красуня з красунь. Кохала вона дуже гарного і сильного юнака. Якось у цю місцевість прийшла біда — посуха. Все важче й важче було вполювати звірка. І ось одного разу повернулися мисливці з порожніми руками. Настав голод. Тільки улюбленець Рудани зайшов потайки в оселю своєї коханої і поклав до її ніг впольовану козулю. Рудана почала йому доводити, що все плем'я голодує і дичину треба віддати всім. Але юнак видався впертим. Тоді дівчина вигнала його геть. Він забрав дичину і вийшов з хати.

Незабаром прийшли люди порадитись до матері Рудани. Довго думала стара жінка, дивлячись на небо, і нарешті сказала, що необхідно принести в жертву найдорожче, що є в племені. Мова йде про найсильнішого, найкрасивішого, найталановитішого мисливця. Всі спрямували свої погляди на юнака, що стояв осторонь та милувався собою. «Дивіться, який я сильний, спритний і талановитий. Що ви будете робити без мене?» І всі люди, дійсно, пов'язували з ним свої надії. Але юнак усе милувався й милувався лише собою. Нарешті вперед вийшла Рудана. Вона сказала, що знає, як треба зробити. Дівчина піднялася на високу гору. На небі почали збиратися великі важкі чорні хмари. Вдарив грім. На землі зробилось темно, наче

Уважно перечитайте цю легенду та дайте відповідь на запитання: який ступінь розвитку людства відображено в ній? Свою думку доведіть, посилаючись на її текст.

вночі, тільки блискавки освітлювали місцевість і одіноку постать Рудани на горі. Та одного разу люди не побачили дівчини. Почалася велика злива, яка тривала декілька днів.

Юнак довго в темряві шукав кохану, однак так і не знайшов. Як тільки злива закінчилася, почала розквітати природа. Звірі знову повернулися до цієї місцевості. Але ніде не було не тільки Рудани, а й юнака, її колишнього коханого. І течуть з того часу на Криворіжжі дві річки: червона, наче кров, Саксагань і брудний та каламутний Інгулець. У багатьох місцях з'явилися скелі з виходами на поверхню родовищ залізної руди. Кажуть, що то кров Рудани перетворилась на залізну руду, яку добувають люди та мають від того велику користь.)

Багато переказів існує про назву нашого міста. Ось вони.

1. За царювання Петра I на уральських заводах працювали майстри по залізу Рогови. Молодший з них — Іван — через щось потрапив у немилість до заводо-власника. Забрали його у солдати. На той час була війна з Швецією. Сміливо бився з чужинцями ураль-ець, але в одній із сутичок наздогнала його ворожа куля. Тяжко пораненого солдата підбрали місцеві хуторяни. Іван одужав, зміцнів. Тільки перебита нога погано зрослася. Так він і залишився кривим.

Від своїх рятівників багато наслухався колишній солдат про запорозьких козаків. Захотілося і йому подивитись на вільну козацчину. Вирушив він у до-рогу, але ненадовго вистачило сил. А тут ще й осінні дощі почалися. Вирішив Іван зазимувати в одній з балок, де текла річка. Збудував домівку і став жи-ти, полюючи дичину та збираючи різні ягоди. Одного разу натрапив Іван Рогов на залізну руду, що ви-

Чому в народній уяві колір води в річці Саксагань порівняно з кольором крові? Чому Інгулець названо каламутним та брудним? Які якості героїв легенди відображено тут? Доведіть. Чому легенда вважає, що кров саме Рудани перетворилася на залізну руду? Чи не виникає у вас подиву з приводу деяких географічних назв, використаних у легенді? Якцо це так, тоді зверніться до додаткових матеріалів, уміщених в кінці параграфа.

Чи можна на підставі тексту легенди говорити про соціальний стан її героя?

ходила на поверхню з надрічкових скель, і згадав про уральські заводи, про свою родину і своє ремесло. Невідомо, скільки минуло часу і як це йому вдалося, але закурів біля оселі чорнуватий димок. Це залізних справ майстер почав плавити залізну руду. Недалеко проходив чумацький шлях. Осі на чумацьких возах були дерев'яні, і Іван Рогов почав кувати та пропонувати чумакам залізнi. Незабаром слава про ці осі рознеслася далеко. І якщо чумаки питали один одного, де той ставив залізнi осі на віз, то чулося у відповідь: «Та в Кривого Рога». Згодом біля хатинки майстра почали селитися запорожці. Поселення стало селом. Ну, а назва так і лишилася — Кривий Ріг.

2. Було це ще за чумацьких часів. Возили чумаки сіль з Криму. Їх шлях пролягав повз маленьке мальовниче село, що стояло у балочці при злитті двох річок. Ніхто і назви його не знав. Село та село. Рідко коли завертали сюди. Та знайшовся один метикуватий господар і поставив при дорозі на в'їзді до села корчму. Якось заїхала до нього велика чумацька валка підкріпитись, відпочити, віз відремонтувати. Зайшли до корчми. Господар зустрів їх гостинно. Звичайно, і без горілки не обійшлося. Але оскільки господар склянками ще не розжився, то частував чумаків з великого кривого баранячого рога. Обходив з рогом усіх, а сам на одну ногу припадав. Кривий, значить, був. Так сподобалось у нього чумакам, що кожного разу, проїжджаючи мимо, старший питає: «А що, брати, заглянемо до Кривого?» А хтось з чумаків додавав: «Та й вип'ємо з рога». З того часу й повелось, що хто б не проїжджав повз село, той і казав: «Не завадило б заїхати до Кривого Рога». Так і залишилася за селом назва — Кривий Ріг.

3. Нічого не було на цьому місці. Навкруги, скільки сягало око, простирался дикий степ. Лише іноді порушували спокій козацькі наїзди. Дуже красиве місце було. Шуміли на злитті двох річок дерева, неодмінно захищаючи запорожців від татар. Та якимсь перед заходом сонця навідався сюди козацький роз'їзд. Виїхали козаки на пагорб та й зупинились зачаровані. Сухе ковилля вогнем вигравало, вода в річках так сріблом виблискувала, що аж очі сліпило. Зараз навіть важко уявити собі таку красу. А тоді все наче на долоні було. Стоять собі запорожці, очей

відвести не можуть, аж поки один не звернув увагу на річки, які пробили собі шлях по балках: «Ви тільки подивіться, який ріг здоровий вийшов. Та й кривий же який!» — «Кривий не кривий, а мені цей ріг до душі припав, давно вже, — каже другий, — я на це місце оком накинув. Оселяться тут думаю». І, наче не звертаючи уваги на здивовані погляди товаришів, додав: «Не ті вже роки, щоб бусурманів рубати. Не ті роки, щоб місяцями з коня не злазити». Так, бувало, як ідуть запорожці мимо, то й згадують тих, хто в тому Кривому Розі козакує. Так назва й закріпилася за козацьким зимівником.

І 4. Давно це було, коли гриміла по Україні слава про Січ Запорозьку. Били козаки турків, захищали південні кордони України. Ось так на схилі літ хоробрий козак Ріг побудував для себе оселю якраз на тому місці, де Інгулець та Саксагань зливаються. Став потихеньку господарювати. І хто не їхав мимо, завертав до старого Рога. А оскільки в боях позбувся козак правого ока, прозвали його в народі Кривим. Бувало, повертались чумаки з Криму: «А чи не заїхати нам до Кривого Рога, чи далі поїхати?» Поважали чумаки Рога за гостинність, чуйність, відвертість, а ще за цікаві розповіді. Йшли роки, навколо хати козака почали з'являтися інші оселі. Згодом тут виростало село. Вже і козака Рога не стало, а назва так і лишилася — Кривий Ріг.]

Запитання до легенд про виникнення нашого міста

1. Чи зацікавили вас ці легенди? Чим саме? Які образи з'явилися у вашій уяві? Що спільного в цих легендах і чим вони відрізняються одна від одної? Чим пояснити це спільне, а також розбіжності? Для того щоб ваша відповідь була більш обґрунтована, прочитайте текст §3.

2. Серед яких груп населення виникла та чи інша легенда? Які риси намагався закарбувати народ в своїй історичній пам'яті, створюючи ці легенди і пояснюючи назву нашого міста? Яка з них найбільш імовірно відбиває дійсне походження назви міста? Чому ви так вважаєте? Свою думку доведіть фактами з § 3.

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

1. Про Саксагань-річку

Багато води з того часу утекло. На місці, де виник Кривий Ріг, був голий степ. Протікала річка, яка не мала назви. На її березі стояв маєток пана Потоцького. А в цього пана покоївкою служила дівчина Ганка. Дуже вродлива була. І покохала вона панського конюха, сміливого юнака Саксу. Вирішили вони побратися. Почув про це пан, затупотів погами: «Не віддам таку красуню за конюха. Моя буде Ганка». Як не вмовляла його дівчина, нічого не вийшло. Думали, думали молоді, що їм робити і придумали: «Втечемо від пана світ за очі». І такі втекли з маєтку. Послав Потоцький гайдуків чавзлогін і наказав будь-що впіймати втікачів та повернути в маєток. Катували їх довго, а потім поклали в лантух, накидали туди каміння та кинули в річку. З тих пір і стали називати річку іменем закоханих. Навіть пісню в народі склали:

Ой не йди в Саксагань
Водиці напиться,
Бо лежать там
Сакса і Ганка забиті.

2. І стали Терни веселими

Ніч оповила степ. Темрява сховала від людського ока густі хаші, а з ними і невеличкий хутір. Усс завмерло, лише цвіркуни виводили свої пісні. Тільки в одному з будиночків довго горіло світло. Тут, на хуторі Терники, зупинився славетний гетьман України Богдан Хмельницький. Привів він військо козацьке, щоб схрестити шаблі з ляхами, аби не топтала шляхта землю українську. Тут і вів гетьман раду зі своїми побратимами, бо принесла

Уважно перечитайте цю легенду та спробуйте відповісти на такі запитання. Які факти минулого знайшли тут відображення? Чому саме вони? Якщо вам важко відповісти відразу, зверніться до § 1 другої частини. Як ви гадаєте, чому народ намагався пов'язати назву річки з іменами закоханих кріпаків? Спробуйте хоча б приблизно визначити час виникнення цієї легенди. В цьому вам допоможуть матеріали § 1 другої частини.

Перечитайте текст легенди, визначте час її виникнення. Чому творці легенди намагалися зберегти в народній пам'яті відомості про цю подію? Якщо вам важко відповісти, то зверніться до підручника з історії України.

розвідка звістку, що біля річки Жовті Води Степан По- тоцький готує свої війська до бою. Далеко за північ тривала рада. А потім почувся приглушений цокіт копит. Поїхали до своїх куренів козацькі старшини готувати війська до бою. Вранці, як тільки зійшло сонце, загриміли голосні литаври. Заворушився, ожив степ. І широкою лавою помчали запорожці на табір ворожий. Відчайдушно білися вони. До самого вечо- ра тривала запекла битва, і ворог не витримав. По- казали ляхи спину запорожцям. Тоді наказав геть- ман відзначити блискучу перемогу великим бенкетом. Запалали вогнища навколо Терників, заспівали дзвін- коголосі бандуристи. Вийшов гетьман на подвір'я, по- глянув навкруги та й сказав: «Ну і веселі Терники сьо- годні». З того часу закріпилася за хутором назва — Веселі Терники. Згодом на цьому місці велике село виросло, а назва так і залишилася, тільки Терники ста- ли Тернами.

§ 2. АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ СВІДЧАТЬ

Історія археологічного дослідження Кривбасу на- раховує більше ста років. Перші розкопки курганів здійснив ще в 70-ті роки XIX століття О. М. Поль. Він зумів зібрати одну з найбільших у тодішній Ро- сії археологічних колекцій. Але в цілому Криворіжжя дуже довго майже не при- вертало уваги археологів. Систематичні розкопки по- чалися лише у 1964 році зі співробітниками Дніпропет- ровського історичного музею. За ці роки на Криворіж- жі було розкопано понад 100 курганів та вивчено біль- ше 160 поховань різних епох: від III тисячоліття до н. е. до середньовіччя. Дуже довго вважалося, що кургани — це просто насипана по- верх поховання земля. Роз- копки тих, котрі зберегли- ся найкраще, довели, що це не так. Вони являли собою складні архітектурні споруд-

Якщо ви бажаєте більше дізнатися про цю людину, то прочитайте перш за все § 2 другої частини. Спро- буйте відповісти, чому так сталося. В цьому вам допо- можуть матеріали § 6 чет- вертої частини. Якщо ви їх прочитаєте, тоді, безумов- но, з'ясуєте зв'язок між вивченням археології міста та особливостями його су- часного розвитку.

Як ви гадаєте, чому наші далекі предки використову- вали кургани, місця похо- вань як культові споруди? Спробуйте на підставі цього

ди. На них зводилися вівтарі, ставилися кам'яні стели—перші скульптурні зображення людини. Багато з них стояли відкритими і використовувалися як культові та релігійні споруди.

Перші кургани на Криворіжжі виникли ще у III тисячолітті до н. е. Тоді ж виникли і стилізовані стели. До цих же часів відноситься й поява будівель культового призначення з щільно підігнаних кам'яних плит, внутрішня поверхня яких була розфарбована червоною вохрою. Найбільш поширений мотив — це зображення неба та землі — світу людей та світу богів. Деякі поховання робилися у кам'яних ящиках. Внутрішня поверхня їх також була вкрита малюнками. Найбільш таємнича композиція

містилася у кам'яному ящику, розкопаному у 1969 році на Південному ГЗК. На його стінах була досить складна геометрична композиція, розшифрувати яку досі, на жаль, не вдалося. Зараз вона виставлена для огляду у Криворізькому краєзнавчому музеї. Жителі Криворіжжя більш пізньої епохи ховали своїх небіжчиків у похованнях ямного, а не курганного типу. При цьому слід зауважити, що покійники нерідко ховали у дерев'яному возі. Таких поховань на території регіону на початок 1987 року було відомо сім. Того ж року знайдено віз, який зберігся найкраще з усіх виявлених на Україні. Він мав складний поворотний механізм, що свідчить про досить високий рівень технології та майстерності людей того часу.

Приблизно у XX столітті до н. е. на території Криворіжжя з'явилися племена катакомбної культури, які були більш розвинені. Назва племен походить від типу поховань. На відміну від попередників ці племена

факту встановити деякі уявлення наших пращурів.

Чому внутрішня поверхня цих будівель розмальовувалася червоною фарбою, а не якоюсь іншою? На підставі чого можна твердити, що це були саме культові споруди? Які уявлення існували у світогляді людей того часу?

Про що це свідчить? Чому померлого ховали на возі? Чи можна на підставі цього факту визначити спосіб життя цих племен: кочовий чи осідлий?

На підставі чого археологи зробили такий висновок? Які знання потрібно було мати людям ямної культури, щоб зробити воза з поворотним механізмом?

ховали померлих у підкопках в одній із стін могили. При цьому існував звичай портретування обличчя померлих. Обличчя небіжчика звільнялося від м'яких тканин, а потім відновлювалося з глини. Цей звичай допоміг нам побачити зовнішні риси людей, які жили в ті далекі часи. Портрети ліпили зі спеціальної глини з домішками червоної вохри, котру брали поблизу нинішнього рудника імені Дзержинського. Як правило, в такі поховання клали вишукано оброблений посуд, орнаментовані кам'яні сокирки-молоти, знаряддя праці, прикраси і навіть скульптури. Археологи твердять, що оздоблені складним орнаментом сокирки-молоти були ознаками влади. Цікаво також зауважити, що портретування обличчя покійників робилося лише в стародавньому Єгипті.

У XVII—XV століттях до н. е. на території Криворіжжя з'явилися племена культури багатоваликової кераміки. Вони теж залишили значну кількість поховань. Але на відміну від попередників мали звичку ховати померлих у вже існуючих курганах. Деякі з цих поховань знов-таки робилися у кам'яних ящиках. В одному з курганів, розкопаних на території ЦГЗК, крім дерев'яного та глиняного посуду, знарядь праці, інструменту для обробки камення, знайдено також залишки рослинної циновки.

У 1989 році на території сучасного міста, а точніше в мікрорайоні Зарічному, виявлено поселення епохи бронзи (XV—XII ст. до н. е.). На площі близько 500 квадратних метрів знайдено залишки наземних житлових будинків, зведених з камення. До них були прилаштовані господарські споруди. Виявлені речі дозволяють зробити висновок про те, що жителі цього селища займалися землеробством. Археологи знайшли тут сім глециків, знаряддя праці з кістки та каменю, прясла вишу-

Спробуйте з'ясувати, на підставі чого археологи зробили такий висновок? Для того, щоб ваша відповідь була більш обґрунтована, виконайте всі завдання, запропоновані нижче.

Які нові уявлення з'явилися у світогляді людей того часу? Чому при портретуванні використовували червону вохру?

Чи обґрунтоване таке твердження археологів?

Про які спільні риси в житті та світогляді давніх жителів Криворіжжя та стародавнього Єгипту свідчать ці факти? Для того щоб ваша відповідь була більш обґрунтована, пригадайте матеріал з історії стародавнього світу про поховальний обряд у Єгипті.

каної роботи (маховички для веретен), велику кількість уламків з глиняного посуду. Поряд з поселенням було кладовище. В одному з поховань знайдено глиняний глечик з календарем на стінках. Це 12 трикутників, виконаних з допомогою штампа. Усі вони відрізняються один від одного.

Розкопки останніх років дозволили підняти завісу над першим історичним народом, який мешкав на Криворіжжі. Ім'я його відоме—кіммерійці. Вони жили тут у IX—VII століттях до н. е. Посуд та інший поховальний інвентар виконано з вишуканою ретельністю. Деякі знахідки походять з Центральної та Північно-Східної Європи. Це вказує на інтенсивний характер та широкий історичний ареал спілкування тогочасних народів.

Значні здобутки дали розкопки скіфських курганів. Багато з них було пограбовано ще в стародавні часи, але численну кількість речей зловивисники з собою не прихватили. Розшукані речі та інші залишки дали можливість археологам реконструювати структуру скіфського суспільства у V—IV століттях до н. е.

У 1965 році біля селища похованні виявлено кілька десятків золотих виробів, переважно більшість яких складають бляшки з викарбуваними головами звірів та головою відомого персонажа грецької міфології — Медузи Горгони. Ці знахідки — зразки загальновідомого скіфського звіриного стилю.

На території нашого міста зустрічаються деякі

Про що свідчать знахідки прясел? Порівняйте рівень розвитку ткацтва у цих жителів та їх попередників.

Про появу яких знань свідчить ця знахідка? Чому при виконанні трикутників було використано штамп? Чому знахідок календаря не було у попередніх похованнях?

Чи виправданий такий висновок археологів?

Чому більшість скіфських поховань була пограбована ще в стародавні часи? Чи свідчить це про те, що давні грабіжники не побоювались небесної кари? Свою думку доведіть.

Рахманове у скіфському

Пригадайте все, що вам відомо про скіфів. Про що може свідчити знахідка зображення Медузи Горгони у скіфському похованні? Для того щоб ваша відповідь була більш обґрунтованою, пригадайте грецькі міфи про неї.

просто видатні екземпляри. Так, у 1983 році біля шерстепрядильної фабрики було знайдено золотий скіфський перстень 720-ї проби, а 1985 року — золоту платівку розміром 5х7 сантиметрів у дерев'яному чохлі із зображенням голови птаха-хижака.

Про що свідчить досить часте зображення скіфами хижих птахів та звірів?

На підставі чого археологи зробили такий висновок?

Сарматський період (III ст. до н. е.—III ст. н. е.) представлений нечисленними, але дуже цікавими за змістом похованнями. Так, у 1986 році в одному з курганів поблизу села Родіонівки було знайдено поховання знатної сарматки. З нього добули золоту фібулу, тобто застібку для верхнього одягу, яка важила 9,76 грама та була інкрустована кольоровими емаллями; золоту сережку зі вставкою із дорогого каміння; 19 золотих прикрас для головного убору; намисто з агату; залізний ніж та бронзове дзеркало.

Про що свідчить знахідка залізного ножа поряд з золотими речами?

На той час (II ст. н. е.), коли сармати почали рухатися зі своїми стадами худоби в степи Криворіжжя, тут у відкритих поселеннях жили скотарі та землероби так званої черняхівської культури. Свою назву ці племена одержали від першої подібної знахідки біля села Черняхова на Київщині. Найбільш дослідженими похованнями цього часу є поховання біля села Христофорівки, де відкрита площа у 120 квадратних метрів.

Жили наші предки у чотирикутних наземних житлах з каменю. Обігрівалися ці домівки пічками-кам'янками та відкритими вогнищами. Господарські приміщення були прибудовані до житлових. Вони мали каркас із жердин та лози і були обмазані глиною. Влаштувалися також ями-сховища глибиною до 2,5 метра. У житлах знайдені невеличкі вівтарі-жертovníки з вапняку, присвячені землеробським богам. Поряд з поселенням розташовувалось кладовище. Для поховань жителів цього селища був характерний біртуалізм, тобто

Для чого використовувались такі ями?

Про що свідчить знахідка вівтаря-жертovníка в кожній домівці? Врахуйте також, що біля кожної домівки було знайдено яму-сховище.

наявність трупопокладення поряд з трупоспаленням. В одному з поховань відшукано 15 гончарних виробів: миски, чашки та інше. Розкопано також кістяний гребінець, бронзову фібулу (пригадайте, що це таке), кістяний гольник з бронзовою голкою, бронзову пряжку, залізний ніж та шило. На підставі цих знахідок археологи зробили висновок, що це поховання знатної жінки.

Про що свідчить наявність біритуалізму? Чи обґрунтований такий висновок археологів? Доведіть свою думку, посилаючись на знайдені речі.

Таким чином, ви ознайомилися з найдавнішою історією Криворіжжя, яка була реставрована за допомогою археологічних знахідок. Можливо, дехто з вас просто прочитав текст, не звертаючи уваги на запитання на полях. Але багато хто спробував і відповісти на них. Для поповнення своїх знань і закріплення навичок спробуйте виконати наведені нижче завдання.

ДОМАШНІ ПІЗНАВАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

1. Курган царева могила

Залишки кургану знайдені у кар'єрі № 3 Ново-Криворізького гірничо-збагачувального комбінату. Поховальний курган, висота якого 12 метрів, обкладений плитами із залізистих кварцитів. В давнину це була дивовижна споруда, огорожена чотирикутним ровом. Існує гіпотеза, що курган призначався для культових цілей. Там же знайдено кілька ливарних форм, які використовувались у IV—III тисячоліттях до н. е. Виготовлялися ливарні форми з матеріалу, який є в самому Кривому Розі: на Південному комбінаті, на руднику імені Кірова. Які висновки можна зробити на підставі цих знахідок? Особливу увагу зверніть на те, що ливарні форми виготовлялись з місцевого матеріалу.

2. У багатьох курганах III—II тисячоліття до н. е. археологи знаходять кам'яні сокири з притупленими лезами. Про що свідчать ці знахідки? Чому археологи вважають, що такі сокирки були ознаками влади? Чому саме сокирки стали цими ознаками, адже в нашій місцевості не було надто багато лісів?

3. Про що свідчить знахідка у 1983 році на руднику імені К. Лібкнехта грецького персня?

4. Які висновки можна зробити у зв'язку зі знайденням у 1981 році на Південному комбінаті черепа людини зі слідами трепанації у лобній частині?

§ 3. ДИКЕ ПОЛЕ

На території Криворіжжя виявлено лише деякі речі, які, безумовно, походили з Київської Русі: рибальські гачки, посуд, окремі знаряддя праці. Але ці знахідки суто епізодичні, і їх наявність не дозволяє твердити, що в ті далекі часи Криворіжжя входило до складу Київської Русі. Київська Русь часто терпіла від набігів кочівників: половців, печенігів. Саме на Криворіжжі точилися ці сутички. На території нашого краю знайдено декілька половецьких поховань та поховальних скульптур — «половецьких баб», які зараз експонуються у краєзнавчому музеї.

У період феодальної роздробленості Криворіжжя, як і взагалі все Південне Причорномор'я, називалось Диким полем. У XIII столітті все Придніпров'я, і зокрема Криворіжжя, попало під владу Золотої Орди. Ця подія надовго затримала розвиток нашого краю.

В освоєнні земель Криворіжжя визначну роль відігравало запорозьке козацтво. Приблизно в той же час виникає козацьке військо на Дону, Яїку (тепер річка Урал) та Тереку. Територію Криворіжжя почали заселяти у XVII столітті. Запорозькі козаки засновували тут свої зимівники, які найчастіше будувалися при злитті річок Саксагань та Інгулець. Вони і поклали початок існуванню Кривого Рога. Головною робочою силою в таких зимівниках були біглі селяни, бідні козаки, наймити, або, як їх називали, «молодики». Слід зауважити, що історія освоєння Криворіжжя закарбувалася у назвах балок та урочищ. Серед них — багато назв, характерних для часів козаччини, наприклад, такі балки, як Привратна, Грушовата, Головата та інші. Де-

Які висновки можна зробити на підставі того факту, що половецькі поховання в нашій місцевості були з надгробними скульптурами — «половецькими бабами»? Чим пояснити негативний вплив Золотої Орди на розвиток загарбаних земель? Пригадайте відповідний матеріал з інших курсів історії.

Пригадайте причини виникнення козацтва. Яку роль воно відіграло? Що було спільного у виникненні українського козацтва та інших козацьких військ?

На підставі чого можна твердити про виникнення тієї чи іншої назви балок та урочищ?

які балки названо за прізвищами володарів земельних ділянок, маєтків, хуторів, заснованих у кінці XVIII — на початку XIX століття після зруйнування Запорозької Січі. Про це свідчать такі назви, як Товстоносова, Федорова, Біляева, Іонова, Сусллова. Однак те, що у заселенні цього краю визначна роль належить саме запорозьким козакам, не підлягає ніякому сумніву. Так, П. Л. Варгатюк у «Путівнику», виданому у 1969 році, зазначав, що Криворіжжя має трьохсотлітню історію. Перші поселення засновано у середині XVII століття в південній частині Інгульської паланки Запорозької Січі. Першими житлами тут були зимівники, що виникли на лівому березі річки Саксагань в місці її злиття з річкою Інгулець. При цьому слід зауважити, що лише у 1734 році, коли виникла Чортотмлицька Січ, склався остаточно адміністративний поділ земель Війська Запорозького. Територія Криворіжжя ввійшла до Інгульської паланки, але згадки про урочище Кривий Ріг можна знайти у документах Запорозької Січі значно раніше, а саме в документах XV століття.

Далі П. Л. Варгатюк пише, посилаючись на фольклор, що за легендами засновником Кривого Рога був запорозький козак по імені Ріг. З часом поряд з його садивою розміщувалися оселі інших запорожців, чумаків, селян, що втекли від панів. Зимівники згодом перетворилися в хутір, а потім і в село. Воно швидко розросталося. М'який клімат, незаймані землі, повноводні річки — все це сприяло як хліборобству, так і скотарству, мисливству і рибальству.

Визначну роль у розвитку Криворіжжя відігравали й чумаків. Від села Широкого починався відомий Кизилкерменський шлях. Він йшов по лівому березі Інгульця до бродів на Саксагані і далі на Ганківку, Зибкове та Кременчук.

Спочатку на Криворіжжі був заселений трикутник

Пригадайте, чому і коли це сталося.

Чи згодні ви з такою думкою? Свою позицію обґрунтуйте. А для цього прочитайте параграф далі.

Чим пояснити саме таке заселення Криворіжжя? Для

Яку інформацію про заснування та освоєння нашого краю можна почерпнути з фольклорних джерел?

Для того, щоб ваша відповідь була більш обґрунтованою, зверніться знову до § 1.

між Інгульцем та Саксаганню. Потім оселі криворіжців почали підніматися по лівому березі Саксагані до Сушової балки (тепер там розташована площа Визволення). На початку XVIII століття у поселенні з'явилася і перша вулиця, згодом названа Поштовою (зараз тут розташований проспект Карла Маркса). З часом ця вулиця простяглася до села Карнаватки. Поступово паралельно їй пролягли й інші вулиці. П. Л. Варгатюк стверджує, що у середині XVIII століття Кривий Ріг був досить великим поселенням. Про це свідчить, зокрема, побудова у 1761 році першої криворізької церкви. Споруджена тоді Троїцька церква знаходилася на місці Центрально-Міського райвиконкому. Відомо, що у хуторах церков не будували. За деякими даними, у 1781 році Криворізький церковний приход налічував 482 двори та 2184 жителі.

У 1975 році було видано історико-економічний нарис «Кривому Рогу—200», де знаходяться дещо інші відомості. Порівняйте їх з наведеними вище. В чому вони співпадають, а в чому—ні? Чим це пояснити? Які з них заслуговують найбільшої довіри і чому?

Автори цієї книжки пишуть, що в архівних документах Запорозької Січі за 1768 рік по Інгульській паланці перелічені прізвища всіх володарів зимівників від Білих Криниць вгору по річці Інгулець до річки Бокової і далі, але козак Ріг в цих документах не згадується. Нема також згадки про зимівник або хутір Кривий Ріг.

✓ Назва «Кривий Ріг» виникла та використовувалася значно раніше, ніж на злитті річок Саксагані й Інгульця виникли перші поселення. Запорозька Січ була мало заселена. На її території лише іноді зустрічалися окремі селища та хати. Саме ця обставина примушувала запорожців давати різноманітні назви найбільш примітним урочищам, балкам, пагорбам, поворотам річок. Під час військових походів саме ці місця були надійними орієнтирами. У старовинних документах Запорозької Січі зустрічається чимало таких назв: Козячий Ріг, Червоний Ріг, П'яний Ріг, Зелений Ріг. Як правило, такі назви давалися міс-

того, щоб ваша відповідь була більш обґрунтованою, використовуйте відповідну географічну карту.

Прочитавши ці рядки, спробуйте знову повернутися до § 1, а саме до легенд про виникнення Кривого Рога, та з'ясуйте, яка з наведених легенд більше відповідає дійсності.

цям, що утворювалися при поворотах або злитті річок.

Російський вчений В. Ф. Зуев, який подорожував у наших краях у 1781 році, першим зробив спробу науково обгрунтувати походження назви Кривий Ріг. У своєму щоденнику він писав, що десь опівдні вони приїхали до річки Саксагань. Вона невеличка за довжиною, тече звивисто, води її глибокі лише місцями, а береги заросли очеретом. При злитті з річкою Інгулець виступає мис під назвою Кривий Ріг. Слово «Ріг» тут, очевидно, означає кам'яний мис, який утворюють річки або своєю течією, або при злитті з іншими річками. Таким чином, тут Кривий Ріг не що інше, як мис між річками Інгулець та Саксагань. Завдовжки він верст п'ять, а завширшки не буде однієї чверті версти.

Після завершення російсько-турецької війни 1768—1774 років у відповідності з Кючук-Кайнарджійським миром до Російської імперії відійшли землі між Дніпром та Південним Бугом, які ввійшли до складу Новоросії. Для зв'язку новоутвореного центру Новоросії Кременчука з військами, розташованими коло Кінбурна та Очакова, уряд Російської імперії вирішив у лютому 1775 року за допомогою Запорозького Коша організувати поштовий зв'язок. Він повинен був складатися з десяти станцій, одна з яких мала розташуватися в урочищі Кривий Ріг.

Для організації поштових станцій був направлений писар Федір Кудлик. Йому наказали збудувати житлове приміщення для станції, де б розміщувалася пошта. До цього приміщення прилаштували конюшню для утримання коней.

27 квітня (8 травня) 1775 року було відкрито поштовий тракт. На злитті двох річок—Інгульця та Саксагані — почала діяти державна поштова станція Кривий Ріг. При ній оселилися спочатку у тимчасових землянках, але на постійне проживання п'ять запорозьких ко-

Чим обгрунтована ця гіпотеза? Свою думку доведіть, посилаючись на наведені в цьому параграфі факти. Якщо це так, тоді яке значення для вивчення історії рідного краю мають легенди та перекази, наведені в § 17

Чому уряд вибрав саме цей напрямок майбутнього поштового зв'язку? Порівняйте його з колишнім чумацьким шляхом. Які висновки дозволяє зробити це порівняння?

Чи вірно, що саме цей

заків з різних куренів. 28 квітня командуючому російськими військами О. О. Прозоровському було відправлено відповідне донесення.

Саме тому 27 квітня (8 травня)—день, коли почала функціонувати державна поштова станція,—вважається днем заснування Кривого Рога.

Незабаром це поселення отримало права державної слободи. За нею було закріплено 21 тисячу десятин землі. У 1781 році тут налічувалося 482 подвір'я і 2184 жителі.

Після зруйнування Запорозької Січі у нашому краї з'явилася велика кількість поміщицьких маєтків та поселень іноземних колоністів. Катерина II почала дарувати великі маєтки як царським генералам, так і тим з колишніх запорозьких старшин, хто перейшов на службу до російського уряду. Серед російських генералів слід назвати таких, як Текелій, Чорба, князі Кочубей та Віттенштейн, граф Безбородько. Серед колишніх старшин були Сіромаха, Січовий, Біляєв. На отримачі землі поміщики почали переселяти кріпаків з українських, російських та білоруських місцевостей. Так, поміщиця Диконська в кінці XVIII століття перевезла з Пензенської губернії 30 селянських сімей, вимінявши на собак. Вони поклали початок селу Катеринівці або Диконці (тепер тут знаходиться селище рудника імені Кірова).

Початок наукового вивчення природних скарбів Криворіжжя пов'язаний з виданням Катериною II указу від 4 вересня 1784 року про відкриття Катеринославського університету. Його планувалося відкрити з академією мистецтв, музичною та хірургічною школами.

день став днем заснування Кривого Рога, адже відомо, що історія Криворіжжя набагато давніша?

Що таке слобода? З якою метою вони створювалися? Якими шляхами користувалися їх жителі?

Чому і як це сталося? Які наслідки мала ця подія? Чому колишня старшина пішла на службу до російського уряду? Що було спільного в інтересах цієї частини старшини та російського дворянства?

Чому нові господарі змушені були переселяти селян з далених губерній? Які наслідки мало таке переселення в економічній, соціальній та духовній сферах життя суспільства?

Яке б значення для розвитку нашого краю мало відкриття цього учебного за-

Але з різних причин, головною серед яких був брак коштів, університет так і не відкрили.

Першим дослідником Криворіжжя був академік В. Ф. Зуєв. Ім'я його вже згадувалося у цьому параграфі. Пригадайте, у зв'язку з чим.

Ще у 1781 році Російська академія наук відрядила його для вивчення земель, які придбала Росія у другій половині XVIII століття. У своєму звіті він вперше звернув увагу на особливості геологічної побудови Кривбасу. Вчений писав, що його ландшафт дуже не схожий на навколишні місцевості. Береги річки Саксагань кам'янисті і складаються із залізистого шиферу, який настільки твердий, що при терті кресала об нього утворюється багато іскор. Це породжує думку, чи немає тут родовищ корисних копалин, а саме: руд благородних металів.

Дещо пізніше вивчення Кривбасу здійснювалося за наказом графа Г. О. Потьомкіна. Професор так і не відкритого Катеринославського університету Ліванов зібрав на берегах Саксагані зразки залізних та срібних руд, мармуру, кам'яного вугілля та різноманітних мінеральних фарб. Справедливо відзначаючи наявність на Криворіжжі значних родовищ залізної руди, Ліванов дещо перебільшив припущення щодо існування срібних руд. Але слід зауважити, що, незважаючи на висновки вчених, промисловий розвиток регіону в кінці XVIII та першій половині XIX століття майже не здійснювався.

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

Уважно перечитайте наведені нижче відомості про половців, які за часів Київської Русі жили, зокрема, на Криворіжжі. Спробуйте реконструювати хоча б деякі з уявлень, що існували у половців у ті далекі часи.

Територія сучасного Криворіжжя в середні віки — це частина так званого Дикого поля, де повновладними господарями були кочівники. Половці, які прийшли сюди в середині XI століття, витіснили печенігів у Придунайські степи. Вони здійснювали руйнівні набіги на своїх сусідів, у тому числі і на Київську Русь. Половці залишили після себе відомі кам'яні статуї — «половецьких баб». Ставили їх на похованнях. Згідно з половецькими звичаями воїна ховали з конем, а точніше з головою (опудалом) коня, котре виготовлялося спеціально

з відсіченої кінської голови та ніг степового скакуна. У черепі коня знаходилися залізні вудила. На поясі воїна висіли піхви з невеличким залізним кинджалом. Крім того, у похованнях часто знаходять різноманітні залізні пряжки.

Металург. — 1991. — 23 січ.

Завдання для узагальнення навчального матеріалу по темі «З глибин віків»:

1. Які історичні джерела можуть бути використані при вивченні історії нашого краю? Назвіть групи цих джерел. В чому специфіка кожної з них? Які історичні відомості можна вилучити з них?

2. Яку історичну інформацію можна здобути, аналізуючи легенди та перекази Криворіжжя? Чому вони вимагають дуже обережного та критичного ставлення до себе?

3. Які періоди розвитку Кривбасу можна виділити, аналізуючи археологічний матеріал?

4. Чому за часів середньовіччя Кривбас входив до складу так званого Дикого поля і майже не мав постійного населення?

5. Доведіть фактами, що виключну роль в освоєнні нашого краю у XV—XVIII століттях відіграло запорозьке козацтво.

6. Чому природні скарби Криворіжжя довгий час не привертали уваги не тільки промисловців, а й вчених?

ЧАСТИНА II

IX КЛАС

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

КРИВОРІЖЖЯ У ХІХ СТОЛІТТІ

§ 1. КРИВОРІЖЖЯ В ПЕРІОД РОЗКЛАДУ І КРИЗИ ФЕОДАЛІЗМУ

Вивчаючи цей період історії нашого краю, майте на увазі, що саме тоді феодальні відносини у Російській імперії взагалі та в Україні зокрема вступили в період розкладу та кризи. Вчені-

історики вважають, що це такий період розвитку феодалізму, коли прогрес усього суспільства та насамперед економіки в цілому неможливий на базі феодальних виробничих відносин. Просування ж уперед може здійснюватися лише на основі дрібновласницьких та капіталістичних відносин. Це вимагає негайного знищення кріпацтва. Вчені вважають, що такий період наступив у 30—50-ті роки ХІХ сторіччя. Спробуйте дослідити цей процес на фактах з історії Криворіжжя. Які з наведених фактів найбільш яскраво свідчили про кризу феодалізму?

Як відомо, на початку ХІХ століття уряд Російської імперії ліквідував той адміністративно-територіальний поділ, який склався на Україні раніше. Замість розподілу на паланки, сотні та полки, що існував ще за часів козаччини, був введений розподіл України на губернії та повіти. Село Кривий Ріг увійшло у Херсонський повіт Херсонської губернії.

На території Криворіжжя продовжують виникати нові села. Так, у 1808 році з'явилося село-колонія Інгулець. Історія його виникнення тісно пов'язана з антисемітською політикою уряду Олександра І. Інгулець

Чому в умовах кризи феодалізму прогресивний розвиток суспільства можливий лише при ліквідації кріпацтва?

Яку мету переслідував царський уряд, проводячи цю реформу?

Чим пояснити таку національну політику царського уряду? Чому цей уряд на-

Виник як поселення євреїв, магався будь-що посварити
всланих з Москви, Петербурга та інших міст Російської імперії. між собою представників різних народів?

Царський уряд продовжував роздавати криворізькі землі своїм сановникам і генералам. Так, генерал Рахманов на землях, подарованих Олександром I, заснував село Рахманівку. Великі земельні ділянки отримали генерал Довгинцев, поміщик Гданцев. Вони переселяли туди своїх кріпаків з інших місцевостей Росії та України. До речі, так чинили всі новоявлені власники криворізьких земель. Генерал Рахманов поселив тут селян, вивезених з Чернігівської губернії. Селян вивозили також з Київської, Орловської, Курської та інших губерній.

У першій половині XIX століття поряд з активним заселенням Криворіжжя продовжувалося вивчення багатств краю. Цим займалися інженери та краєзнавці. На той час населення регіону складалося з поміщиків, купців, торговців, власників дрібних підприємств, ремісників та селян. Останні поділялися на дві категорії: колишні козаки стали державними селянами, а поміщицькі — приватними кріпаками. Чим ці категорії селян відрізнялися одна від одної?

Історичні особливості заселення та розвитку Криворіжжя, як і всього півдня України, обумовили різноманітність національного складу його населення. Класи поміщиків і селян, а пізніше робітників та буржуазії формувалися тут з українців, росіян, білорусів, поляків, євреїв та представників інших народів.

У 20-ті роки XIX століття серед населення Криворіжжя були дуже поширені деякі народні прикмети та повір'я, пов'язані, зокрема, з будівництвом домівок. **Ось вони.**

За тих часів, щоб визначити місце для дому, як правило, зверталися до ворожки або знахаря. В більшості випадків місце вибиралося на пагорбі. При цьому важливими вважались такі обставини. Коли навесні почне танути сніг та з'являться чорні проталини, треба запам'ятати: на які з них лягає худоба, на тому місці й хату ставити можна. Заборонялось будувати хату там, де росте велике дерево, бузина або Які висновки про уявлення людей того часу можна зробити на підставі цих звичаїв?

Які висновки про уявлення людей того часу можна зробити на підставі цих звичаїв?

інші чагарники. Якщо поставити хату в саду, то в ній буде спокійно і затишно жити. Батьки завжди радили своїм дітям зводити нову хату на місці старої, то- Чому люди вважали за не- му що це місце вважа- обхідне при побудові хати лося вже обжитим. вчиняти саме так?

Перед закладанням хати вкопували два стовпи на покутті. Під них господар або господиня клали вовну, щоб худоба не переводилася, та гроші, щоб хата завжди багатою була.

У 20—30-ті роки продовжувалося дослідження Криворіжжя. Так, у 1802 році цей район вивчав технік В. Піленко, а у 1835—1837 роках його досить ретельно обстежив П. І. Кульшин. У 1866 році криворізькі залізні руди описав професор М. П. Барбот де Марні, мандруючи по Херсонській губернії. Але, на жаль, всі ці досить ретельні для свого часу дослідження та виявлені вченими величезні поклади залізної руди не привертали до себе уваги ні царських урядовців, ні російських підприємців. А вони були варті того. Так, у справах Берг-колегії, яка пізніше стала гірничим департаментом, залишалися звіти багатьох дослідників.

Унтер-шахтмейстер П. І. Кульшин вказував на наявність залізисто-кварцитового сланцю на берегах Інгульця та Саксагані. Він писав, що тут є і так зваца «чорна сажа», яка, на його думку, була не чим іншим, як порошкоподібним кам'яним

вугіллям. Але всі ці звіти припадали пилом на полицях архіву відповідного відомства. Щоб уявити собі, чому складалася така ситуація, спробуйте вирішити завдання, яке характеризує політику царського уряду щодо розвитку металургійної промисловості взагалі.

У 1822 році в Росії був запроваджений новий торговельний тариф. Мито за ввіз в Україну заліза становило 250% від його вартості. А на чавун, воно сягало аж 600%. Спробуйте з'ясувати, як впливало таке високе мито на розвиток промисловості і технічний прогрес України. Врахуйте при цьому, що основна маса заліза та чавуну вироблялась в тодішній Російській імперії саме на Уралі, де використовувалася праця кріпаків. Для остаточного встановлення причини байдужого став-

Чим пояснити стійкий інтерес науковців до Криворіжжя та вперте небажання царського уряду і російських підприємців займатися розробкою величезних залізних покладів?

лення царського уряду до скарбів Криворіжжя вам необхідно також ретельно проаналізувати і такі дані. У 1772 році Росія вивезла за кордон 3,8 мільйона пудів заліза, в 1800—1815 роках—лише 1,5—2 мільйони пудів щорічно, а у 20-ті роки ХІХ століття — менше одного мільйона пудів кожного року. Спробуйте з'ясувати причини зниження експорту заліза. Чи не пов'язані між собою технічне відставання промисловості країни та існування кріпосного права? Якщо ви встановили цей зв'язок, тоді, безумовно, з'ясуєте, чому при існуванні кріпацтва неможливо було освоєння скарбів Криворіжжя. А якщо вам і після цього важко відповісти, тоді зверніть увагу на характеристику ролі кріпосного права, дану В. І. Леніним, який писав, що «те саме кріпосне право, яке допомогло Уралові піднятися так високо в епоху зародкового розвитку європейського капіталізму, стало причиною занепаду Уралу в епоху розквіту капіталізму» (Ленін В. І. Повн. збір. тв.—Т. 3.—С. 460).

Жителі як Кривою Рога, так і навколишніх сіл у ті часи займалися землеробством та скотарством, дрібними промислами та ремеслами. Найбільше значення серед промислових занять жителів Криворіжжя того часу набув видобуток аспідного сланцю в селі Покровському (нині рудоуправління імені Кірова). Цей мінерал йшов на будівельні роботи з Одесу, Миколаїв та інші міста.

Становище більшості жителів значно погіршилося, коли у грудні 1828 року Кривий Ріг та багату навколишніх сіл набули статусу військових поселень. Військові поселенці Криворіжжя увійшли до складу Бузького полку однієї з кавалерійських дивізій.

Таким чином, значне посилення реакційності зовнішньої та внутрішньої політики уряду Миколи І безпосередньо вплинуло на життя мешканців нашої місцевості. Якщо ви бажаєте визначити мету, яку переслідувала ця політика, спробуйте встановити зв'язок між такими фактами.

1. За часів Миколи І було жорстоко придушене повстання декабристів.

2. Велася багаторічна війна з горськими народами Північного Кавказу.

3. Створене третє відділення власної його імператорської величності канцелярії та корпус жандармів.

4. Сталася інтервенція проти революційної Угорщини у 1848 році.

5. Значно розширені військові поселення.

Подумайте над тим, чи мали ці заходи якусь спільну мету? Яку саме? Якщо вам важко це встановити, тоді згрупуйте всі ці факти на зовнішньополітичні та внутрішньополітичні. Визначте окремо мету кожної групи заходів уряду Миколи I. Потім спробуйте виявити зв'язок між внутрішньою та зовнішньою політикою. Якщо ви відповіли на всі ці запитання, тоді вам буде легше осмислити подальшу історію Криворіжжя.

З переходом на становище військових поселенців селяни, що мали власне господарство, були зачислені в поселенський ескадрон, а інші чоловіки віком від 19 до 45 років — до дійсної військової служби. Було сформовано також резервний ескадрон. Таким чином, усі жителі Кривого Рога і навколишніх сіл відбували в цей час дійсну військову службу.

Не дивно, що за таких умов вільний приток населення в часи існування військового поселення (1829—1857 рр.) майже припинився. Тому військові власті змушені були у 1842 році переселити сюди близько 250 чоловік з Київського та деяких інших військових поселень. Цих людей розташовували між Червоною, Сушковою та Лохмановою балками.

На розі Поштової та Бондарної вулиць у 30-х роках XIX століття була збудована школа для дітей військових поселенців. Там вивчали граматику, закон божий, арифметику та військову службу. Ця школа була першим навчальним закладом на Криворіжжі. З ліквідацією військового поселення на базі цього учбового закладу почала існувати загальноосвітня початкова школа.

Чим пояснити зменшення приросту населення на Криворіжжі під час існування військового поселення? Як це впливало на розвиток продуктивних сил? Врахуйте при цьому, що найбільший занепад господарства в період кризи феодалізму спостерігався саме у панщинному селі.

Розвиток же продуктивних сил був у оброчному, промисловому та промислово-землеробському селах. Чим пояснити таке явище?

Чому царський уряд змушений був відкрити школу для дітей військовопоселенців?

Військові поселення були ліквідовані, як відомо, внаслідок жорстокої поразки Російської імперії у Кримській війні. Не стало винятком і Криворізьке поселення. Кожний поселенець, який був на той час на дійсній військовій службі, отримував паспорт, зразок якого ми й наводимо нижче. Цей паспорт за номером 376 належав військовопоселенцю В. Ф. Шнейдеру. Ось що в ньому записано:

«За указом його величності государя імператора Олександра Миколайовича, самодержця всеросійського і т. ін.

Які висновки можна зробити на підставі цього документа?

Об'явник цього служив у батареї 34-ї артилерійської бригади старшим фейерверкером. В. Ф. Шнейдер має відзнаки: бронзову медаль на Андріївській стрічці в пам'ять війни 1853—1856 рр. та нашивку з тасьми за багаторічну бездоганну службу. Жалування отримував дев'ять карбованців сріблом щорічно».

Після ліквідації військового поселення у Кривому Розі налічувалося 554 двори та 3364 жителі. В основному це були державні селяни. Порівняно з приватними кріпаками вони були дещо в кращому становищі, тому що володіли більшою кількістю землі. У 1860 році їм належало 19 836 десятин землі. Таким чином, на одну рев'язьку душу припадало близько дев'яти десятин землі.

Чому врешті-решт військові поселення були ліквідовані?

Чим пояснити, що державні селяни були в кращому стані, ніж поміщицькі кріпаки?

Наприкінці 50-х років з'явилися перші поселенці на правому березі Саксагані в районі Кандибної та Іванової балок. На правому березі Інгульця існувало чотири невеличких села, які налічували 42 двори з 312 жителями. В поселенні Інгулець, яке зараз виросло в сучасне місто, було тоді 165 дворів та 1396 жителів. У селі Олександродарі (Рахманівці) тоді налічувалось 151 двір і 1490 жителів, у Довгинцевому — 64 двори і 437 жителів, у селі Вечірній Кут — 35 дворів і 314 жителів, у Веселих Тернах — 125 дворів і 1593 жителі. Поряд з сільським господарством розвивалися й різні ремесла: шкіряне, гончарне, бондарське, жестяне, швацька справа,

У середині XIX століття село Кривий Ріг перетворилося на досить значний сільськогосподарський і торговельний центр Південної України. Саме тому у 1860 році воно стало містечком. В адміністративному становищі відбилася зростаюча економічна роль Кривого Рога.

У ті часи у Кривому Розі влаштовувалося декілька багатоденних ярмарків. Вони проходили на місці сучасного Центрального ринку. Під час ярмарків торговельний майданчик перетворювався на справжнє торговельне містечко. Про обсяг торгівлі свідчить такий факт. За даними царських статистиків, у 1895 році загальний обсяг криворізьких ярмарків становив п'ять мільйонів карбованців щорічно. На жаль, більш ранніх відомостей про розвиток торгівлі в Кривому Розі знайти не вдалося.]

Згідно з указами 1866—1867 років відбулися значні зміни в становищі державних селян, що фактично означало звільнення їх від кріпацтва. За мешканцями Кривого Рога були закріплені в основному ті землі, якими вони користувалися раніше. За цю землю вони повинні були вносити у державну казну відповідні податки. Приватні кріпаки були звільнені дещо раніше — у 1861 році.

Після повалення кріпацтва на півдні України прискореними темпами почався розвиток товарно-грошових відносин, зростала майнова диференціація. Розвиток товарного господарства поміщиків та сільської буржуазії обумовив гостру потребу у робочій силі. Саме тому у Кривому Розі виникає ринок по найму на сільськогосподарські та гірничі роботи. Але не всі селяни, які приходили сюди найматися, потрапляли в панські економії чи господарства заможних селян.

Про порядок на таких ринках ви можете дізнатися більш докладно, якщо вирішите таке завдання.

Як відомо, на півдні України існували спеціальні базари, на яких збиралися бажаючі найнятися на будь-яку роботу. Сюди ж приїздили і підприємці. Один з них розповідав, що коли він на такому базарі най-

Чому зростаюча економічна роль Кривого Рога повинна була відбитися в зміні його адміністративного становища?

Чому царський уряд не скасував кріпацтво в один і той же час по відношенню до поміщицьких селян і до державних?

мав робітників, то палкою шупав їх торби. З тими, у кого хліб був, навіть не розмовляв, а йшов геть і чекав того часу, коли весь хліб буде з'їдено. Лише після цього наймав робітників. Чим пояснити таку поведінку капіталіста?

Таким чином, ви ознайомилися з історією Кривого Рога у першій половині XIX століття. Спробуйте тепер вирішити завдання, вміщені на початку цього параграфу. Якщо ви це зробите, тоді, безумовно, зрозумієте, чому через 20 років після повалення кріпацтва починається бурхливий розвиток Криворіжжя.

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

У 1869 році в Петербурзі вийшла книга професора гірничого інституту М. П. Барбота де Марні. Вона була присвячена геологічному вивченню Херсонської губернії. Професор проводив свої дослідження від міста Олександрії до села Карачунівки, яке було розташоване на відстані трьох кілометрів від тодішнього Кривого Рога. Було досліджено також місцевість по течії Саксагані. На відміну від своїх попередників М. П. Барбот де Марні не тільки описав геологію району, але й з'ясував вік гірських порід. Він знайшов на берегах Інгульця, крім руди, ще й виходи граніту, а на правому березі Саксагані, в її нижній течії, — виходи залізорудного сланцю. Але ця книга не привернула до себе уваги тодішніх підприємців. Спробуйте з'ясувати, чому так сталося. Щоб відповідь була більш обґрунтованою, вам необхідно знову перечитати весь § 1 та вирішити всі завдання, вміщені в ньому.

§ 2. НАРОДЖЕННЯ БАСЕЙНУ

1. О. М. Поль та його послідовники

На початку XX століття газети та журнали Російської імперії, які писали про перспективи розробки криворізьких залізних руд, цілком приписували заслуги їх відкриття поміщику Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії Олександрю Миколайовичу Полю.

Спіраючись на вивчений раніше матеріал, встановіть, чи праві були газети того часу? Не поспішайте з відповіддю, врахуйте при цьому наслідки діяльності О. М. Поля та його попередників.

Він нібито випадково, займаючись археологічними дослідженнями краю, знайшов у Дубовій балі в 1866 році виходи на поверхню землі родовищ залізної руди. До речі, О. М. Поль був дуже освіченою людиною. Він закінчив юридичне відділення Дерптського університету (зараз місто Тарту у Прибалтиці). Повернувшись на батьківщину, Олександр Миколайович зацікавився археологією Катеринославської губернії. Саме він вважається засновником археологічного вивчення нашого краю. Йому вдалося зібрати чи не найбільшу на ті часи в Росії археологічну колекцію, яку він згодом подарував місту Катеринославу. Вона стала основою музею, спорудженого на честь О. М. Поля і названого його ім'ям (зараз Дніпропетровський історичний музей імені Д. І. Яворницького). Так от,

вивчаючи архіви князя Г. О. Потьомкіна, який був губернатором півдня Росії за часів Катерини II, О. М. Поль натрапив на звіт професора Ліванова. Це навело його на думку про промислове використання як криворізьких залізних руд, так і інших багатств краю.

Для ретельного дослідження Криворіжжя Поль запросив іноземних спеціалістів, уклавши з ними відповідну угоду. На Криворіжжя приїхали два німецьких інженери: Л. Штріпельманн та Ф. Гартунг. Вони дослідили долини річок Саксагань та Інгулець і підтвердили наявність великих запасів залізних руд з вмістом заліза в окремих пробах до 69%.

У 1873 році О. М. Поль видав брошуру «Південно-російські родовища залізних руд та залізного блиску у Катеринославській (Верхньодніпровському повіті) та Херсонській губерніях». Це було не перше видання про скарби Криворіжжя. Так, у середині 70-х років колишнє міністерство державного майна та гірниче відомство у своїх звітах оцінювали запаси залізної руди поблизу Кривого Рога приблизно в два мільярди тонн. У 1873 році в південній частині Криворіжжя проводив геологічну розвідку Г. Федосєєв. Він надрукував результати своїх досліджень на сторінках збірки доповідей Російського імпе-

Зверніться до § 2 першої частини цього посібника. Чи можна вважати цю знахідку О. М. Поля випадковою? Свою думку обґрунтуйте.

Чому ці два царських відомства докладали зусиль для дослідження багатств краю? Чому в такому разі вони їх не розробляли?

раторського технічного товариства, в яких повідомляв про великі запаси залізних руд та інших мінеральних багатств, що залягали на кордонах Херсонської та Катеринославської губерній. В своїй статті він описував родовище залізної (магнітної) руди біля села Рахманівки. Як показували проби, руда цього родовища вміщувала 60—68% заліза. Федосьєв описав також родовище магнітного залізняка біля села Латівки та родовище марганцевих руд на південь від Рахманівки. Геолог підкреслював, що корисні копалини у південній частині Кривбасу розташовані цілісною смугою, а не окремими родовищами. Він оцінював запаси залізних руд на Криворіжжі, як дуже великі. Так, до глибини десяти метрів вони сягали, на його думку, до десяти мільярдів тонн.

Врахуйте ці відомості при підготовці відповіді на попередні запитання цього параграфа.

У 1875 році Криворізький басейн відвідав гірничий інженер Носов, а наступного року він видав брошуру «Про магнітні залізородні родовища на півдні Росії». Але його матеріали значною мірою повторювали те, що вже було відкрито О. М. Полем.

Грунтовні роботи по дослідженню криворізьких руд були здійснені в ті часи гірничим інженером С. Конткевичем. Він надрукував на сторінках «Гірничого журналу» за 1880 рік статтю «Геологічний нарис місцевості Кривого Рога Херсонської губернії». Конткевич проводив дослідження за дорученням гірничого департаменту в 1878—1879 роках у долинах річок Саксагані, Інгульця та Жовтої. Йому вдалося виявити виходи на поверхню землі залізних руд у басейні річки Жовтої. До його заслуг, безумовно, належить і складання геологічної карти Криворіжжя.

У 1866—1874 роках О. М. Польш разом з місцевим жителем О. І. Пузіно вивчав територію регіону. Вони знайшли цілий ряд нових родовищ залізної руди. Осип Іванович Пузіно, не маючи ніякої спеціальної освіти та будучи рудознавцем-самоуком, все своє життя віддав дослідженню рідного краю. Його заслуги були відзначені царським урядом медаллю «За усердие». Однак в подальшому ім'я О. І. Пузіно зникає зі сторінок доповідей та офіційних звітів про дослідження руд Криворіжжя.

Відкриття на Криворіжжі великих запасів залізної руди поряд з кам'яним вугіллям Донбасу ство-

ржувало можливості для розвитку металургійної бази на півдні України. Але ні царський уряд, ні російські підприємці не поспішали вкладати свої капітали в цю, на їх погляд, надто ризиковану справу. Про це свідчить, наприклад, такий факт. У 1876 році О. М. Поль подав заяву до міністерства державного майна про видачу позики для будівництва рудника на Криворіжжі і заснування гірничорудного товариства. Однак позики він не одержав.

У 1871—1873 роках Олександр Миколайович придбав у Дубовій балці 500 десятин непридатної для землеробства землі та уклав з Криворізьким сільським товариством угоду про оренду на 30 років ще декількох десятків десятин землі. Витяг з цієї угоди наведено в кінці цього розділу. Спробуйте ретельно проаналізувати документ та відповісти на всі запитання до нього.

У 1875 році орендний договір про передачу у розпорядження О. М. Поля 200 десятин землі був продовжений на 55 років. На придбаній та орендованій землі, він розгорнув розвідницькі роботи і готувався до видобутку руди відкритим способом. Але коштів у нього не вистачало. Оскільки підтримки ні у російського уряду, ні у вітчизняних підприємців Поль не знайшов, він звернувся до французьких капіталістів. Після тривалих переговорів було засноване акціонерне «Товариство криворізьких залізних руд», яке мало уставний капітал п'ять мільйонів франків.

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

Витяг з угоди О. М. Поля та криворізької сільської громади.

Перше. На підставі рішення сільського сходу від 17 червня 1873 року громада наділяє О. М. Поля правом на пошуки, розробку і доставку різних руд на криворізьких землях строком на 35 років.

Чим пояснити, що раніше укладений орендний договір незабаром був продовжений ще на 55 років?

Чим пояснити, що російські промисловці не виявили інтересу до криворізьких залізних руд, а французькі вчинили навпаки? Щоб ваші відповіді були більш ґрунтовними, мобілізуйте свої знання як з вітчизняної, так і з нової історії.

За які землі та скільки повинен був сплачувати громаді О. М. Поль? Чому за різні землі сплачувалася різна сума грошей? Чи була ця угода вигідна криворізькій громаді? О. М. Полю? Не

Друге. Для будівництва фабрик громада зобов'язала виділити О. М. Полю у місцях, не зайнятих хліборобством, сінокосами і садинами, по п'ять десятин. Поль виплачує громаді по сім карбованців сріблом за кожен десятина; за землю, що містить у собі щось корисне, — додатково по сім карбованців з дня відкриття.

Третє. Крім визначеної винагороди громаді за займану землю, О. М. Поль після підписання угоди зобов'язується щорічно платити по 200 карбованців сріблом, вносячи їх у сільське правління за кожне півріччя наперед.

Четверте. Надані О. М. Полю права не повинні утискувати громаду в добуванні нею для вжитку і продажу будівельних матеріалів і різної глини, що вона робить в даний час.

Червоний гірник. — 1991. — 24 січ.

2. Розвиток гірничорудної промисловості

Після того, як дослідження багатьох вчених довели наявність на Криворіжжі великих запасів високоякісної залізної руди, значно зросла зацікавленість у їх промислового використанні. Це тим більше було вигідно, що залізорудна промисловість півдня Російської імперії не могла бути забезпечена сировиною за рахунок родовищ залізної руди у Донбасі.

У 1881 році був заснований перший на Криворіжжі Саксаганський рудник, який належав «Товариству криворізьких залізних руд». У перший рік експлуатації було видобуто 110 тисяч пудів залізної руди. В подальшому видобуток руди збільшувався. Так, наприклад, у 1885 році він становив 2578 мільйонів пудів. Руду продавали металургійним заводам Юза у Донбасі та іншим, розташованим на півдні Російської імперії. Відношення царського уряду Росії до багатств Кривбасу

Чому царський уряд проводив таку політику? Чим вигідною вона була для уряду та для населення Криворіжжя?

було таке ж, як і до Донецького басейну. Під контроль іноземного капіталу було передано 75% залізорудного виробництва. Металургійні заводи Півдня спочатку використовували криворізьку руду у невеликій кількості, тому що боялися ризикувати. Щоб подолати це, Криворізьке товариство встановило на руду ціну, наба-

гато нижчу собівартості. Коли підприємці Півдня дізналися про високу якість криворізької руди, ціни значно підскочили. Незабаром руда Криворіжжя витіснила будь-яку іншу з усього Півдня. Дуже швидко Саксаганський рудник заглибився до 20 метрів. Накопи, які покривали рудний пласт, були, як правило, завтовшки від одного до дев'яти метрів, тому на цьому руднику видобуток руди проводився відкритим способом. Ніяких механізмів при цьому не використовували. Єдиним полегшенням при транспортуванні руди до залізничної станції були коні.

До 1887 року на Криворіжжі майже не застосовувалися механічні підйомники. Лише у 1887 році був побудований перший такий підйомник з паровим двигуном потужністю 55 кінських сил. Але механізація гірничих робіт проходила надто повільно. Акціонерне товариство при транспортуванні руди з кар'єру вживало вагонетки, які приводилися в дію трьома робітниками. Це було вигідніше, ніж використання механічної сили.

У 1886 році розробку руди на Криворіжжі здійснювали такі акціонерні товариства, як «Товариство криворізьких залізних руд», Новоросійське та Південноросійське. Останнє розробляло у тому ж році три рудні копальни, одна з яких була розташована на правому березі Саксагані.

У 1884 році почала діяти залізниця, яка зв'язала Кривий Ріг з промисловими районами Придніпров'я та Донбасу. Спочатку Катерининська залізниця доходила до станцій Кривий Ріг (Довгинцеве), Карнаватка та Долинська. У подальшому

залізничні лінії зв'язали всі рудники басейну. Наприкінці 80-х років на рудниках почали застосовувати кіннорейкові залізні дороги. Руда транспортувалася у вагонетках місткістю до однієї тонни. Їх з'єднували в поїзди по шість—десять вагонеток. Але треба зауважити, що ручне транспортування

Чим пояснити майже повну відсутність механізації на рудниках Кривого Рога? Можливо, вам допоможе одне з пізнавальних завдань, вміщених у кінці цього розділу.

Яку роль відігравали залізниці в житті Криворіжжя? Ви зможете відповісти більш ґрунтовно, якщо зрозумієте, чому саме залізниці прискорювали розвиток господарства в умовах товарно-грошових відносин та сприяли тому, що все нові й нові райони втягувалися в торгівлю.

зберігалось ще досить довго. Від багатьох рудників до залізничних станцій видобуту руду доставляли кіньми.

У 1890 році Криворізький басейн зайняв перше місце в Російській імперії по видобутку руди. Значно зросли ціни на криворізьку руду. Якщо спочатку вона продавалася нижче собівартості і підприємці на перших порах зазнали певних збитків, то через декілька років ціна різко підскочила, і прибутки капіталістів значно зросли. Це привело до швидкого росту орендної плати за землю. Якщо вона у 80-ті роки XIX століття становила п'ять карбованців за десятину, то наприкінці 90-х років, в період так званої «рудної гарячки», вона дійшла до двох тисяч карбованців за десятину. Тоді ж виникла велика кількість нових дуже дрібних рудників. Руда тут видобувалась без будь-якої механізації і без додержання будь-яких правил техніки безпеки праці. Видобута руда по містках на носилках піднімалася вгору та кіньми відвозилася на станцію.

З моменту відкриття рудних копалин Криворізький басейн перетворився в місце жорстокої експлуатації робітників та одержання величезних прибутків капіталістами. Розквітла спекуляція земельними ділянками. Так, один із капіталістів узяв в оренду біля села Новопавлівка 1260 десятин землі та зобов'язався сплачувати сільському товариству дві тисячі карбованців щорічно. Через три роки він продав свої права за 50 тисяч карбованців. А у 1896 році торговий дім «Емерік і компанія» орендував 315 десятин землі за 7259 карбованців щорічно. Та вже через два роки продав свої права Рахманово-Криворізькому товариству за 1 250 000 карбованців.

У 1895 році почалися роботи на Карнаватському руднику (тепер рудник імені Дзержинського). Рудник належав акціонерному Брянському товариству, яке об'єднувало Брянське, Донецьке та Криворізьке товариства. Орендуючи у селян Кривого Рога 17 тисяч десятин непридатної для хліборобства землі, воно за це щоріч

Чому розквітла така спекуляція орендованою землею? Спробуйте підрахувати, наприклад, прибутки торговельного дому «Емерік і компанія» від перепродажу оренди. Чому ж тоді Рахманово-Криворізьке товариство все-таки ризикнуло сплатити такі великі гроші?

Спробуйте підрахувати, скільки отримували селяни за оренду однієї десятини землі. Про що свідчать ці дані?

но повинно було сплачувати 80 тисяч карбованців.

Починаючи з 1881 року Криворізький басейн набирає все більшої й більшої популярності. Переважна кількість металургійних заводів Донбасу перейшла на використання криворізької руди. На фоні все більшого занепаду Уралу, як головного постачальника чорного металу, ріст Південного металургійного району здавався дивовижним. У цей час металургійні заводи не тільки півдня України, але й Росії працювали в основному на криворізькій руді.

Значне прискорення темпів розвитку Кривбасу відбувалося у 90-ті роки. Саме тоді тут з'явилися та почали діяти нові залізорудні компанії: «Дубова балка», «Жовта ріка», Бельгійське товариство, «Товариство південноросійських металургійних заводів», «Донецьке кам'яновугільне товариство», «Алексєєвське» та інші. Вони відкрили такі великі на той час рудники, як «Покровський», «Божедарівський», «Донецький», «Суха Балка», «Дубова Балка». Величезні підприємства відкрили промисловці Колачевський та Копилов. У цей же період на Криворіжжі почалася так звана «залізорудна гарячка». В розробку руди включилося 15 нових компаній. Квітла спекуляція землею. Часто створювалися дуті компанії.

На початку ХХ століття в Кривбасі діяло 79 рудників, на яких видобули у 1900 році 181 735 тисяч пудів залізної руди.

3. Початок металургійного виробництва

У 90-х роках ХІХ століття на Криворіжжі з'явилась нова галузь промисловості — металургійна. У 1890 — 1892 роках «Товариство криворізьких залізних руд» збудувало Гданцівський чавуноливарний завод. У 1895 році був також побудований чавуноливарний завод В. Васильківського. Виробництво Гданцівського заводу, який мав лише три невеличкі доменні печі, в 1900 році досягло 3227 тисяч пудів чавуну. На цьому заводі в 1892—1898 роках працював горновим відомий в майбутньому доменник Михайло Костянтинівч Курако, який залишив у пам'яті робітників добрий слід.

Він народився 1872 року в сім'ї білоруського поміщика. Учнем був дуже неспокійним. Саме тому його,

незважаючи на дворянське походження, послідовно виключали з двох гімназій, реального, сільськогосподарського училищ та кадетського корпусу.

Однією з головних причин виключення Михайла з цих учбових закладів були його численні протести проти тілесних покарань учнів та невдоволеність постійним стеженням за поведінкою

гімназистів і студентів як поліцейських, так і деяких педагогів. Після довгих пошуків життєвого шляху дворянин М. К. Курако вирішив стати металургом. У 1892 році він прибув на Гданцівський чавуноливарний завод і почав працювати горновим. Він розгорнув безкомпромісну боротьбу з власниками заводу і з робітниками за суворе дотримання технологічної дисципліни при виплавці металу. Завдяки тривалій боротьбі йому вдалося знизити до мінімуму аварії на заводі. Правда, це викликало обурення заводовласників, бо суворе дотримання техніки безпеки праці, тобто саме те, чого вимагав Курако, привело до значних витрат коштів, а це знижувало прибутки заводовласників. Тому «Товариство криворізьких залізних руд» шукало лише приводу, щоб позбутися бунтівливого майстра. Подальші відомості про М. К. Курако вказують, що він брав участь у першій російській революції 1905—1907 років та був засланий до Олонецького краю. Пізніше став відомим вченим-металургом.

Зростаючі обсяги виробництва вимагали вкладення значних коштів. Наприкінці XIX століття в Кривому Розі почали діяти філіали трьох банків: Петербурзького міжнародного, Азово-Донецького товариства і «Товариства взаємного кредиту». Поступово банки стали співвласниками підприємств.

Відбулося зрощення банківського і промислового капіталів. Великі банки придбали контрольні пакети акцій рудників та інших підприємств («Товариства криворізьких залізних руд» та інших компаній). З метою збільшення цін на руду банки почали поступово зменшувати її видобуток та поши-

А як би ви поставилися до таких фактів? Свою думку обгрунтуйте.

Чи виправданою була боротьба М. К. Курако з підприємцями, з одного боку, та робітниками, з другого, за суворе дотримання технологічної дисципліни? Свою думку обгрунтуйте.

Які наслідки мав цей процес?

Чому великим монополіям вигідно було це робити?

рили хвижацьке використання природних багатств басейну.

Крім залізорудних та металургійних, на Криворіжжі в ті часи з'явилося багато дрібних підприємств легкої, харчової і будівельної промисловості. На початку XX століття в Кривому Розі налічувалося 256 торгово-промислових підприємств, у тому числі: фабрика фарб, олійниця, два парових млини, п'ять невеличких вагтажних приставей. Подібні ж підприємства діяли і в навколишніх селах. Але не вони, а залізорудна промисловість визначала обличчя басейну і містечка Кривий Ріг. Криворіжжя стало великим промисловим районом, найважливішою сировинною базою металургії півдня Російської імперії. Центральною фігурою став робітник. З цього часу саме з його долею і діяльністю буде пов'язана майбутня історія Кривого Рога.

§ 3. СТАНОВИЩЕ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

1. Умови праці

День робітника починався рано-вранці і завершувався в сутінках. Тривалість його залежала від пори року. Влітку він сягав 11—12 годин, взимку був дещо коротший. Роботи припинялися влітку лише при zalивних дощах, а взимку при дуже сильних морозах (мінус 20 градусів і нижче). Перерви на сніданок і обід до робочого часу не входили.

Роботи здійснювалися вручну, довгі роки не було ніяких засобів механізації. Найважчою вважалася робота так званих грабарів, тобто тих, хто вивільняв пласт руди з-під землі та глини. Вони повинні були підготувати кар'єри до видобутку руди, тобто зняти верхній шар землі, віднести землю вручну на 150—200 метрів за межі кар'єру й скласти її у відвали. При цих роботах використовували лопату, кайло та залізний лом. Оплата праці здійснювалася за один кубічний метр вивезених порід.

Саму ж руду видобували за допомогою буропідричних робіт. При цьому робітники вручну бурили шурф та

Чим пояснити неоднакову тривалість робочого дня влітку і взимку? Чому несприятливі погодні умови припиняли роботу?

Чому праця грабарів вважалася найважчою?

закладали заряд пороху. При бурінні шурфів вживались два засоби: одноручний та дворучний. Обидва вони здійснювалися за допомогою ручного бура. Два робітники піднімали бур на висоту 30—40 сантиметрів, а потім били ним по шару руди. Якщо бурились дуже міцні породи, застосовувалися методи дворучного буріння: два робітники тримали бур, а третій бив по ньому зверху молотком. Після кожного удару гірники повертали бур. Така організація буропідричних робіт дуже часто призводила до нещасних випадків.

Коли при вибусі відбивалася дуже велика глиба руди, її розбивали за допомогою невеличких додаткових вибухів або забиванням залізних клинів у щілини. Продуктивність праці на бурінні була невисокою. Гірники пробурювали за зміну у твердих породах від одного до п'яти метрів шурфу, у м'яких—до шести метрів. Особливо небезпечним було буріння на стінах кар'єру, коли робітники об'язували себе мотузкою, закріплюючи її кінець вгорі та спускалися на невеличку площадку. При цьому дуже частими були випадки падіння з висоти.

Заходи по створенню безпечних умов праці вимагали додаткових грошових витрат і не завжди виконувалися підприємцями. Тому на Криворіжжі було багато катастроф з людськими жертвами.

Видобуту за допомогою вибухів руду вивозили спеціальні робітники—лопатники. Ця праця теж була не легка. Норми виробітку дуже високі. Двоє лопатників за зміну повинні були навантажити та відвезти на відстань 150—200 метрів до 30 однотонних вагонеток. Від високої фізичної напруги у робітників, які працювали на ручній відкатці, часто траплялись внутрішні крововиливи, котрі подекуди закінчувалися смертю. При ручній відкатці вагонеток мали місце численні нещасні випадки, що становили приблизно 50% від загальної їх кількості в басейні.

Підземний видобуток руди в Кривбасі розпочався в 1886 році. «Товариство криворізьких залізних руд» за-

Чому така технологія буропідричних робіт вела до високого рівня виробничого травматизму?

Чому підприємці мали змогу, не турбуючись про безпеку праці, легко замінити локалізованих робітників іншими?

Чому саме на цих роботах траплялася майже половина нещасних випадків?

снувало перші шахти. Технологія видобутку руди у шахтах теж була буропідривною. Шахтарі вручну бурили шурфи. Ніякої примусової вентиляції на шахтах не було. Після вибуху хмара пилу та шкідливих газів довго висіла в повітрі. Доставка руди на поверхню теж здійснювалася ручним способом. На цих роботах працювали лопатники, які використовували або тачки, або ж вагонетки на рейках.

Для освітлення шахт найчастіше використовувалися лампи-коптилки. В них заправлялося мастило. Ці лампи давали дуже мало світла, але багато кіптяви. Незважаючи на зовнішню простоту, вживати їх було дуже незручно. Шахтарі прозвали ці лампи «бог-поміч».

На рудниках і шахтах Криворіжжя існувало так зване артільне виконання робіт. У таких випадках рудопромисловці або орендарі рудників здавали роботи артілям робітників. Як правило, при такій системі з середовища робітників виді-

лявся артільник, який відбирав людей у артіль. Ці артільники поступово перетворювалися у маленьких підрядчиків. Вони при підборі робітників займалися хабарництвом. Артільні були

дуже зручними для капіталістів, тому що в цих колективах існувала кругова порука. Робочий день у них ніяк не регламентувався. Крім того, всі знаряддя праці артільники повинні були купувати власним коштом. За таких умов підприємець зовсім позбавлявся турбот про умови праці та її безпеку.

При артільних роботах капіталісти часто домагалися дострокового припинення робіт. Всілякими утисками, затриманням заробітної плати і т. ін., вони доводили робітників до розпачу й змушували кидати роботу до зазначеного в угоді строку. В такому випадку артіль повністю залишалася без заробітку. А капіталісту цього й треба було.

Часто траплялося й так, що артільник, отримавши гроші у власника підприємства за виконану роботу, тікав у невідомому напрямку, залишивши членів артілі без копійки.

Важкими та небезпечними були умови праці шахтарів Кривбасу. Спускатися до місця роботи та під-

Чому шахтарі саме так називали ці лампи?

Чи закономірним був процес виділення артільників з середовища робітників? Чому артільники при підборі робітників мали змогу вимагати хабара?

німатися з шахти доводилося по приставних драбинках. Їх робили примітивно й дуже рідко ремонтували. Це призводило до нещасних випадків, які особливо частими були в зимовий період.

На рудниках Криворіжжя існувало безліч усіляких штрафів. Надто жорстокими вони були до 1894 року, коли запровадили закон про штрафи.

2. Соціально-побутові умови життя робітників

Один з дореволюційних економістів — Матвеев — писав, що 15 років безперервної роботи на шахтах і заводах Криворіжжя досить для того, щоб з молодого здорового чоловіка зробити дряхлого старця.

Чому умови праці приводили до швидкого старіння робітників?

У 1879 році у басейні налічувалося близько семи тисяч робітників. Вони були розкидані на десятки верст навкруги. Формувався робітничий клас Кривбасу на перших порах із вихідців з центральних губерній Росії. Це були селяни, які розорялися внаслідок реформи 1861 року. Згодом тут з'явилася і велика кількість робітників-українців.

Чому на перших порах робітничий клас формувався з вихідців центральної Росії?

Житлові умови гірників Криворіжжя були жахливими. Більшість з них жила у землянках і бараках, зроблених з дошок, або у глинобитних чи кам'яних казармах. Сучасники свідчать, що землянки були більше схожі на звірячі лігва, ніж на житла людей. Один з сучасників писав, що лише надзвичайні злидні можуть примусити робітника мешкати в такій оселі. Для Кривбасу були характерні дуже велике скупчення населення та антисанітарія. Все це приводило до частих захворювань гірників, поширювалися епідемії тифу, віспи, холери. Серед професійних захворювань переважали розтягнення м'язів на ногах, грижа та сухоти.

Чим пояснити, що підприємці зовсім не приділяли уваги умовам життя гірників?

Чому серед професійних хвороб переважали саме ті, які названі в тексті?

Хоч травматизм і захворювання шахтарів Криворіжжя були дуже високими, медичне обслуговування населення довгий час майже не здійснювалося. Тільки у

1895 році у Кривому Розі відкрили першу лікарню на 20 ліжок.

У ті часи у регіоні майже зовсім не діяли культурно-освітні заклади. Навіть ніде було придбати книжки для читання. Проте в самому Кривому Розі тоді існувало більше 20 питних закладів. Ще певна кількість їх розміщала на рудниках.

Чому кількість питних закладів у Кривому Розі була такою великою? Кому це було вигідно і чому?

Характеризуючи склад робітників Криворіжжя, потрібно сказати, що до заснування металургійних та інших заводів Придніпров'я, тобто до 1887 року, постійного кадрового робітничого класу на Криворіжжі не існувало. Майже всі роботи виконувалися навколишніми селянами. Вони займалися видобутком та вивозом руди. Лише на деяких рудниках були постійні робітники. За національним складом більшість шахтарів були росіяни, які спочатку переважали українців, білорусів та представників інших національностей. Адміністрація рудників та поміщики нерідко намагалися використати цю обставину для розпалювання національної ворожнечі. Таким чином вони відволікали криворізьких гірників від боротьби за свої права. Але врешті-решт це не вдалося.

3. Початок боротьби робітничого класу

Наприкінці XIX століття криворізькі робітники почали страйкову боротьбу. Так, 15 червня 1899 року були розкидані листівки на руднику Колачевського, найбільшому тоді на Криворіжжі. У листівках висувалися вимоги підвищити заробітну плату на 1/3 для робітників, які займалися вивозом руди. На другий день робітники застрайкували. Страйк тривав три дні. Гірники трималися стійко. Ніяких погромів та бунтів не було. На четвертий день власник рудника погодився підвищити заробітну плату. Страйк, у якому взяло участь близько 600 чоловік, завершився перемогою робітників. Спроба власників рудника зірвати страйк, звільнивши всіх робітників та найнявши нових, не вдалася, тому що на перевозці руди потрібна була не тільки значна фізична сила, а ще й наявність певних навичок. Саме таких навичок і не було у нових робітників.

ЯК ПОГЛИБИТИ ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

Ви щойно ознайомилися з історією Криворіжжя другої половини XIX століття. Це був період бурхливого розвитку регіону. Саме тоді склалися умови, які позначилися певним чином на всій подальшій історії нашого міста. Якщо ви бажаєте поглибити вивчення цього матеріалу, то спробуйте виконати наведені нижче рекомендації.

1. Знов уважно перечитайте два останніх параграфи та складіть простий, або, якщо зумієте, складний план матеріалу.

2. Спробуйте виділити головну думку, яка б об'єднала всі інші пункти плану. Це не таке вже й просте завдання. Не поспішайте. Ще раз передивіться свій план та матеріал параграфів. Можливо, ви щось пропустили. Якщо вам і після цього важко це зробити, тоді зверніться до схеми, яка, безумовно, вам допоможе. Який із записів, наведених у цій схемі, міг би бути головною думкою щойно вивченого матеріалу? Якщо вам вдалося обгрунтувати вибір, продовжіть заповнення схеми. Всі наведені в ній записи повинні залежати від виділеної вами головної думки. Спробуйте встановити зв'язки між ними. Заповніть також пусті місця на схемі. Можливо, у вас з'являться думки, які не знайшли відображення у схемі. Після завершення цієї роботи зверніться до пізнавальних завдань, наведених далі. Майте на увазі, що схема допоможе вам лише в тому випадку, якщо вона складена правильно. Якщо ні, то виконувати завдання буде дуже важко.

Ви можете обрати будь-яке із завдань. Але при цьому зверніть увагу на бокову колонку, із тексту якої ви дізнаєтесь про ту оцінку, яку можете отримати при правильному і повному виконанні завдання. Серед запропонованих вам завдань є дуже прості. За їх виконання можна отримати лише «задовільно». Є й складніші, за які можна одержати і «добре», і «відмінно». Майте на увазі, що найбільш складними є пізнавальні завдання, котрі вміщують статистичні дані. Виконання їх навчить вас аналізувати саме такі дані. А в тому, що це необхідно у житті, сумніву бути не може. Виконання таких завдань та співвідношення їх з оцінками у боковій колонці сприятиме вихованню у вас навичок правильного оцінювання рівня своїх знань і можливостей. Деякі зав-

Схема зв'язку основних ідей теми «Криворіжжя у другій половині XIX століття»

Закономірності та особливості економічного розвитку Криворіжжя у другій половині XIX століття

Причини швидкого розвитку промисловості взагалі та залізорудної зо-крема

Широкий внутрішній ринок

Відсутність пережитків феодалізму на півдні Російської імперії

Закономірності і особливості формування робітничого класу Криворіжжя

Причини багатонаціонального складу робітничого класу Криворіжжя

Причини повільного складання постійних кадрів пролетаріату

1.
2.
3.

1.
2.
3.
4.

?

?

Причини важкого економічного та соціального становища робітників Криворіжжя

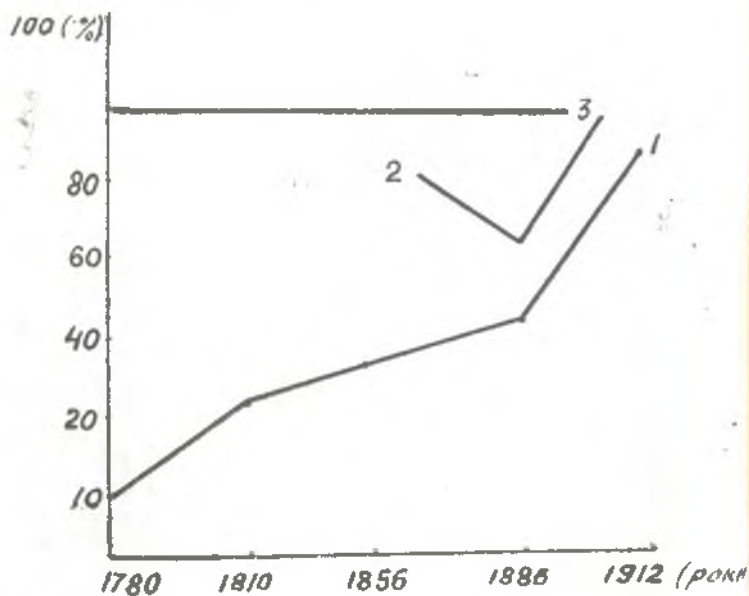
1.
2.
3.

?

?

дання складаються з однієї умови та кількох питань. Якщо ви оберете саме такі завдання то питання, які поступово ускладнюються, допоможуть вам не тільки всебічно осмислити зміст умови, але й поступово розвивати свою розумову діяльність.

Якщо ви помилились та вибрали непосильне для вас завдання, не лякайтесь, ви завжди маєте змогу взяти менш складне завдання. Якщо ви систематично будете виконувати пізнавальні завдання, особливо ті, які мають декілька питань до однієї умови, ви набудете певного досвіду і поступово від менш складних перейдете до більш складних завдань. Нижче наводимо їх тексти. Бажаємо вам успіху!

1. Які висновки можна зробити на підставі цієї діаграми?

У м о в н і п о з н а ч е н н я :

1. Орна земля.
2. Сінокоси.
3. Пасовиська.

Якщо вам важко відповісти зразу, спробуйте зробити це поступово. В цьому вам допоможуть наведені нижче запитання.

А. Чому кількість орної землі дуже швидко зростає в період з 1780 до 1810 року? Чому потім цей процес уповільнився та прискорився лише після 1886 року?

Якщо ви відповісте на це питання, то можете розраховувати лише на оцінку «задовільно». А якщо зможете відповісти і на наступні, то підніміть свою оцінку до «добре».

Відповісти вам допоможе матеріал, вміщений в § 3 першої частини і § 1 другої частини.

Б. Чим пояснити значне скорочення сінокосів у період з 1856 до 1886 року? Чи не пов'язане це з діяльністю О. М. Поля по розвідці рудних покладів у Кривбасі?

В. Чому кількість пасовиськ була майже незмінною?

2. У 1867 році Урал давав 65,1% загальноросійської виплавки металу, а у 1901-му—лише 28,2%. Відповідно Південний промисловий район (Донбас—Криворіжжя) — 0,5% і 53,1%. Чим пояснити занепад металургійної промисловості на Уралі та її швидкий розвиток на Півдні? Якщо вам важко відповісти, зверніться до матеріалу § 1 третьої частини.

Правильна і повна відповідь на це завдання оцінюється «задовільно».

3. Один з відомих російських народників В. В. Воронцов, характеризуючи розвиток продуктивних сил Російської імперії після реформи 1861 року, писав, що дороговизна вільнонайманої праці якась специфічна: всі кажуть, що праця дорога, а як дійде справа до використання машин, то з'ясовується, що вона надто дешева і не варта того, щоб бути заміненою ними.

А. Чому після реформи 1861 року у країні склалося таке становище?

Б. Як це впливало на економічний розвиток Криворіжжя і на стан робітників цього району? Наведіть відповідні факти.

Відповідь на це питання оцінюється на «задовільно». Відповівши на друге питання, ви отримаєте «добре».

4. У 1886 році гірничий ін-

жеер М. Ф. Шмаковський писав на сторінках журналу «Горно-заводские листки», що першим споживачем криворізької руди був Новоросійський завод. Спочатку він з дуже великою недовірою поставився до партій цієї руди. Лише надто низька ціна на неї змусила завод купувати її. Ціна, яка спочатку була встановлена «Товариством криворізьких залізних руд», була настільки низькою, що вона не враховувала не тільки фізичної праці робітників, але й витрат по доставці руди на завод. При цьому товариство несло величезні збитки. Чому були встановлені такі низькі ціни на криворізьку руду? Чому підприємці пішли навіть на збитки на перших порах? Яку мету вони при цьому переслідували?

Відповідь на перше запитання оцінюється на «задовільно», на друге — «добре», на третє — «відмінно».

5. Які висновки можна зробити на підставі цих цифр?

Рік	Видобуток руди, т	Кількість робітників	Продуктивність праці на одного робітника, т	Витрата пороху, кг/т
1885	42 256,6	200	211,27	0,01
1886	54 288,9	80	678,51	0,05
1887	61 481,04	70	964	0,08

Для того, щоб відповідь була більш ґрунтовною, вам необхідно послідовно відповісти на такі запитання.

А. Про що свідчить зростання видобутку руди та зменшення кількості робітників? Майте на увазі, що в ці часи у басейні була повністю відсутня будь-яка механізація.

Оцінка «задовільно».

Б. Чому зростали витрати пороху на видобуток однієї тонни руди?

Оцінка «добре».

В. Доведіть, що цифри, наведені у таблиці, свідчать про ріст інтенсифікації праці та зростання експлуатації робітників.

Оцінка «добре».

Г. Які наслідки для робітників мав цей процес?

Оцінка «відмінно».

6. Чим пояснити, що наприкінці XIX століття 90% всіх робітників Криворіжжя були віком до 30 років, а робітники, старші 35 років, становили лише 5%?

Це завдання дуже просте, тому, виконавши його, ви безумовно, отримаєте оцінку «задовільно».

7. Які висновки можна зробити на підставі цифр, котрі характеризують склад робітників Кривбасу за місцем їх походження?

Чернігівська губернія	— 35,1%
Могилівська губернія	— 10,3%
Київська губернія	— 12,8%
Орловська губернія	— 27,2%
Курська губернія	— 6,4%
Інші губернії	— 1,2%

Чим пояснити, що більшість робітників у Кривбасі була з Чернігівської та Орловської губерній? Щоб ваша відповідь була правильною, пригадайте умови ліквідації кріпацтва в цих губерніях.

Якщо ви зробите правильні та обгрунтовані висновки, то отримаєте оцінку «добре».

8. Чому кількість сезонних робітників у Криворізькому басейні наприкінці XIX століття становила 75—80% від їх загальної чисельності?

Оцінка «задовільно».

ЧАСТИНА III

X КЛАС

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

КРИВОРІЖЖЯ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

§ 1. РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ

Саме в цей період відбувається швидкий розвиток промисловості на Криворіжжі, як і в усій Російській імперії. Промислове піднесення 90-х років XIX століття, або так звана «залізна гарячка», закінчилось глибокою кризою в 1900—1903 роках, яка перейшла в досить тривалу промислову депресію. Лише в 1909—1913 роках почався новий промисловий підйом. Однак у період першої світової війни економіка басейну була сильно підірвана господарчою розрухою. Така загальна картина розвитку промисловості Криворіжжя.

В умовах кризи 1900—1903 років багато дрібних підприємств Криворіжжя було закрито. На початок 1903 року із раніше існуючих дрібних рудників, яких було 79, залишилося лише 26. Видобуток руди у 1901—1902 роках і її вивіз за кордон та на металургійні підприємства Росії скоротився на одну третину проти рівня 1899 року. Більш ніж наполовину зменшилась виплавка чавуну на Гданцівському заводі.

Найтяжче криза вдарила по інтересах робітників. Майже третина гірників стала безробітною. А ті, що залишилися працювати, були зайняті неповний робочий тиждень. В умовах кризи та застою виживали лише великі підприємства, тому концентрація виробництва на Криворіжжі значно зросла. Саме в цей час здійснювався перехід від кар'єрного до шахтного способу добування руди. Почалося використання механічного буріння і компресорів на шахтах і рудниках. Поступово видобуток руди зосереджувався в руках найбільших акціонерних компаній, які відкривали нові рудники. Так

у 1910 році в Кривбасі діяло 37, а у 1913-му — 49 рудників. Напередодні першої світової війни видобуток залізної руди на Криворіжжі становив 6,35 мільйона тонн щорічно, що складало майже 70% загального видобутку руди у Російській імперії. При цьому слід мати на увазі, що майже 86% усього видобутку руди в басейні давали 12 найбільших акціонерних компаній. Значна частина їх капіталу належала іноземним підприємцям.

Поряд з концентрацією капіталу та виробництва йшов процес зрощення промислового й банківського капіталів. У ці роки у Кривому Розі почали функціонувати контори багатьох комерційних банків. Поступово фінансовий капітал встановлював контроль над залізородною промисловістю. У 1906 році шість залізородних компаній утворили синдикат «Продаруд». Ще раніше у басейні почали діяти такі синдикати, як «Продамет» і «Продувгілля».

Використання машин і механізмів на криворізьких рудниках почалося ще в 1887 році. Але тоді цей процес мав епізодичний характер, хоча саме в ці роки в басейні була споруджена перша парова машина з двигуном потужністю 55 кінських сил. Вона використовувалася для підйому вагонеток з кар'єру. Кут нахилу рейкової колії становив 55 градусів. Підйомник підіймав дві вагонетки, кожна корисною вагою до однієї тонни. Цей механізм був розрахований на підйом 800 тонн руди на добу.

Зростаючий видобуток руди вимагав застосування нових механічних двигунів. У 1902 році на декількох рудниках були побудовані механічні підйомники. Важливе значення для розвитку як Кривого Рога, так і всієї галузі промисловості регіону мало спорудження у 1901 році залізниці Довгинцеве—Інгuleць.

У 1902 році в Криворізькому басейні нараховувалося 79 рудників. Під гірничі роботи було зайнято 19 219 десятин землі. З них тільки 2889 десятин знаходилися у власності підприємців, а 16 330 — орендувалися у селян та поміщиків.

У 1902 році всі металургійні заводи Півдня, в тому

Які спільні риси у розвитку промисловості Криворіжжя та всієї країни ви бачите?

Що складало майже 70% загального видобутку руди у Російській імперії. При цьому слід мати на увазі, що майже 86% усього видобутку руди в басейні давали 12 найбільших акціонерних компаній. Значна частина їх капіталу належала іноземним підприємцям.

Поряд з концентрацією капіталу та виробництва йшов процес зрощення промислового й банківського капіталів. У ці роки у Кривому Розі почали функціонувати контори багатьох комерційних банків. Поступово фінансовий капітал встановлював контроль над залізородною промисловістю. У 1906 році шість залізородних компаній утворили синдикат «Продаруд». Ще раніше у басейні почали діяти такі синдикати, як «Продамет» і «Продувгілля».

Використання машин і механізмів на криворізьких рудниках почалося ще в 1887 році. Але тоді цей процес мав епізодичний характер, хоча саме в ці роки в басейні була споруджена перша парова машина з двигуном потужністю 55 кінських сил. Вона використовувалася для підйому вагонеток з кар'єру. Кут нахилу рейкової колії становив 55 градусів. Підйомник підіймав дві вагонетки, кожна корисною вагою до однієї тонни. Цей механізм був розрахований на підйом 800 тонн руди на добу.

Які наслідки мала промислова криза для розвитку технічного прогресу? Вона його прискорювала чи уповільнювала? Свою думку доведіть фактами.

числі і побудовані у Таганрозі та Маріуполі, перейшли від використання керченської руди на криворізьку.

Промислова криза, яка почалася в Європі, не залишила осторонь і Російську імперію. Криворіжжя за кремена. У 1901 році з 79 рудників не працював 31, а інші 48 працювали лише на 1/3 своєї потужності. Наступного року не працювало вже 52 рудники. Видобуток руди у 1902 році здійснювався, головним чином, підкритим способом у кар'єрах. Деякі з них заглиблилися до 80 метрів, якщо рахувати від поверхні землі. Підземні роботи велись лише тоді, коли потужність пласта була невелика або коли на розробку кар'єрним способом були потрібні дуже великі кошти (а це не завжди було під силу окремим капіталістам).

У 1901 році на 12 рудниках Криворіжжя були електричні та парові підйомні машини на 16 — парові та кінні барабанні машини, а на 51 — підйом руди здійснювався лише за допомогою коней. Усього в цей період працювало 60 парових машин, загальна потужність яких досягла 1688 кінських сил, та більш ніж 120 механічних підйомників, у тому числі: електричних — 6, парових — 41. Парові та електричні підйомники мали потужність від 10 до 60 кінських сил. Вони, як правило, піднімали вагонетки корисною вагою до однієї тонни й за зміну могли підняти від 300 до 800 тонн руди.

Кожний кінний барабанний підйомник, а таких була більшість, обслуговувався трьома-чотирма кіньми. Він піднімав за зміну до 100 вагонеток вагою до однієї тонни кожна. До залізничної станції руда доставлялася кіньми. Лише деякі рудники мали свої власні під'їзні шляхи. Загальна довжина їх становила 21,8 верст. Тут використовувалося десять паровозів.

У 1901 році технічне керівництво у Криворізькому басейні здійснювали 19 інженерів та 49 штейгерів (техніків). На 31 руднику роботи велися зовсім без будь-якого технічного нагляду.

У зв'язку з поглибленням робіт, як на відкритих кар'єрах, так і на підземних

розробках у 1907—1913 роках були побудовані величкі електричні станції і введені механічні та парові підйомники. В цей же час удосконалювалася й техніка буропідричних робіт. Загальна потужність електричних машин, які використовувалися у Кривбасі напередодні першої світової війни, досягла 3618 кіловат. Кожний великий рудник являв собою завершене енергетичне господарство з власною електростанцією. Одним з найбільших рудників до революції був Карнаватський. Тут до 1908 року застосовувалася лише відкрита технологія видобутку руди. У 1908 році були засновані шахта № 7, яка після революції отримала назву «Комсомолець», і найбільша у Кривбасі шахта «Салакруп» (пізніше шахта «Більшовик»), котра до 1917 року була заглиблена до 300 метрів. Потім заснована шахта № 8.

У 1913 році у Криворізькому басейні працювало вже 40 інженерів і 82 техніки. Більшість шахт і кар'єрів очолювали особи, які не мали відповідної освіти. Це дуже часто призводило до нещасних випадків, тому що порушувалися правила проведення гірничих робіт. Аварії і катастрофи були нерідким явищем на рудниках.

Прикладом може служити затоплення в 1908 році декількох рудників на околиці Кривого Рогу.

В цьому районі знаходилися рудники Діканського, Бройловського, Копилова та Пастукова. Кар'єр першого з них був по сусідству з річкою Сакагань. Щоб не допустити затоплення, Діканський почав споруджувати дамбу. Він же наказав викопати канал для відведення води від рудника при розлітті річки. Цей канал повинен був пройти на землях крупного землевласника Буряка. Останній перешкодив цій справі та завів судову тяжбу. Інші рудопідприємці чекали, чим же завершиться тяжба Діканського з Буряком. Вони були певні, що у разі затоплення вода зруйнує лише кар'єр їх конкурента, їхні ж рудники залишаться цілими. Навесні 1908 року під час повені дамба на кар'єрі Діканського незважаючи на те, що її напередодні посиляли, була зруйнована, а кар'єр затоплено. Потім вода послідовно затопила і кар'єри конкурентів Діканського. Ця катастрофа не тільки призвела до ве-

значно прискорилося після кризи 1900—1903 років?

Чому на чолі рудників часто опинялися люди, які не мали відповідної освіти? До яких наслідків це вело?

Чим пояснити низькі темпи технічного прогресу на рудниках Криворіжжя?

До яких наслідків вели недостатня інженерна підтримка гірничих розробок?

Чому впровадження електричних машин у Кривбасі

личесних збитків, але й коштувала життя багатьом робітникам. Кількість води, яка затопила кар'єри, становила приблизно 10 мільйонів кубічних метрів.

В роки найбільшого підйому промислового виробництва Кривбас давав 67% усієї руди в країні. Слід зауважити, що до революції надшахтні споруди у більшості випадків були найпримітивнішими: дерев'яні копри, бараки, естакади. Тільки деякі шахти у 1916 році мали цегляні надшахтні будинки та металеві естакади. На шахтах майже зовсім не було штучної вентиляції. Тому після вибуху динаміту газу й рудниковий пил годинами не виводилися із забойів. Робітники, намагаючись розігнати цю суміш та позбутися шкідливих газів і пилу, використовували підсобні засоби: одяг, гілки та інше. Скупчення газів нерідко спричиняло удуснення гірників. Під час першої світової та громадянської воєн більшість кар'єрів і шахт Криворіжжя були або затоплені, або зруйновані та виведені з ладу. Промисловий видобуток руди на більшості з них припинився наприкінці 1917—початку 1918 року.

§ 2. СТАН РОБІТНИЧОГО КЛАСУ КРИВОРІЖЖЯ

Як відомо, в Росії робочий день у промисловості до 1887 року був не обмежений. Так, наприклад, грабарі з навколишніх сіл Криворіжжя та деякі інші групи робітників працювали фактично по 16—18 годин на добу. Обмеження робочого дня в Кривбасі сталося лише у 1897 році, коли під напором робітничого руху був прийнятий відповідний закон. Згідно з ним робочий день тривав 11,5 години. Але на Криворіжжі цей закон майже не виконувався. Про це свідчить витяг з рішень ХХІХ з'їзду гірничопромисловців Півдня Російської імперії, який відбувся у 1900 році:

1. На рудниках неможливе будь-яке скорочення робочого дня.

2. Запровадження восьмигодинного робочого дня на рудниках та заводах означатиме розорення підприємств.

3. Для приватних заводів скорочення робочого дня до

Чому стала можливою така катастрофа? Своєю думкою обгрунтуйте,

Чому гірничопромисловці вважали, що скорочення робочого дня приведе до розорення підприємств?

Чи не зв'язаний надто

12 годин і менше не може бути здійснено ні за яких умов. довгий робочий день з низьким рівнем механізації? Своєю думку доведіть.

Навіть після революції 1905—1907 років робочий день для робітників усіх підприємств Криворіжжя дорівнював 12—13 годинам.

Низький рівень механізації виробництва і надто довгий робочий день призводили до частих нещасних випадків. Так, у 1913 році, році найвищого підйому виробництва у Кривбасі, стався 3401 випадок виробничого травматизму. Постраждали майже 13% усіх робітників басейну. Внаслідок виробничого травматизму повністю стали непрацездатними 324 гірники. У «Звіті з приводу нещасних випадків на рудниках та заводах» професор Петербурзького гірничого інституту І. А. Тіме писав ще на початку ХХ століття, що на Криворіжжі повністю відсутні будь-які заходи в галузі техніки безпеки праці?

Порівняно з попереднім періодом істотно не змінилося на краще й житлові умови криворізьких робітників. Один з активних учасників робітничого руху В. А. Валявко згадував у 1925 році, що земляки бараки, в яких живуть робітники,—це чотирикутні ями глибиною в 2—2,5 аршини з дерев'яною стелею, засипаною зверху землею. Під час дощів ця стеля протікала. Вздовж стін цього барака тягнулися довгі дощаті нари. Посередині був вкопаний в землю дерев'яний стовп; у бараці знаходився також великий дерев'яний стіл з неструганих дощок. На нарах лежали купи брудного вологого лахміття: одяг, ковдри, рядна й мішки, набиті гнилою соломкою. За столом і нарами вдень і вночі сиділи та спали неймовірно брудні робітники. Тут же, в бараках, готували їжу, милися ті, хто приходив з роботи, сушили мокрий одяг, онучі та білизну.

Гірничопромислова статистика називала ці бараки «будинками для робітників». Самі ж робітники називали їх «вовчими лігвами». А як би ви назвали це житла? Чому офіційна статистика та робітники по-різному їх називали? Що при цьому малося на меті?

У 1913 році в таких житлах містилося понад 70% робітників Криворізького басейну. В кожному бараці було приблизно по 50—60 чо-

ловік. Лише 7% гірників проживали в так званих «сімейних будинках». Місцеві робітники мешкали в хатах, мазанках.

Наприкінці XIX століття у Кривому Розі була лише одна невеличка земська лікарня. Пізніше під тиском робітничого руху власники кар'єрів і шахт відкрили на своїх підприємствах ряд дрібних лікарень та приймальних покоїв. У 1911 році в них працювало 34 лікарі, у тому числі лише десять постійних. При великій кількості захворювань робітників та членів їх сімей вони, зрозуміло, не могли забезпечити належне лікування. Тяжкі, виснажливі умови праці, часті захворювання та погане медичне обслуговування обумовили високу смертність серед трудящих. Особливо багато захворювань було на рудниках Французького товариства. Про рівень захворювань у Кривбасі, наприклад, свідчать дані за 1909 рік. На десять тисяч чоловік населення первинними амбулаторними хворими було 4213. В той же час 223 мешканця Кривого Рога з кожних десяти тисяч потребували стаціонарного лікування. Але, як констатував з'їзд лікарів Катеринославської губернії, у Кривому Розі в той час існувало лише десять невеличких лікарень, кожна з яких була розрахована в середньому на десять ліжок. Тому лікарні були переповнені. В палатах, розрахованих на шість осіб, розміщували десять і більше хворих. Зовсім не було лікарів-окулістів, невропатологів, акушерів. Медичний персонал в більшості своїй був представлений фельдшерами.

Соціального страхування зовсім не було. Здоров'я робітників цінилося не дуже дорого. Так, у 1912—1913 роках робітник, який втрачав обидва ока, міг розраховувати лише на одержання 22 карбованців щорічно або лише 350 карбованців як одноразову допомогу. Але й ці гроші отримати було дуже важко. Потрібно було довести, що трагедія на виробництві сталася з незалежних від робітника причин. Найчастіше гірничі інспекції писали у звітах про нещасні випадки на виробництві, що причиною їх була необережність робітників. Ця необережність полягала у тому, що наприкінці 12—13-годинного робо-

чого дня гірник при ручному бурінні втрачав гостроту зору та впевненість рухів. Саме на таких роботах найбільш за все й траплялися нещасні випадки.

Потерпілі на виробництві робітники майже зовсім позбавлялися усіх засобів існування. Ті суми, котрі вони тут отримували від капіталістів, ні в якому разі не могли полегшити їх долю, тому що навіть робітники найвищої кваліфікації заробляли у Кривбасі 30—35 карбованців на місяць. Цих грошей вистачало лише для того, щоб забезпечити продуктовий мінімум робітничої сім'ї. В основному ж заробітки були значно менші. В. А. Валявко писав, що напередодні революції 1905 року змінний заробіток криворізьких шахтарів залежав від кількості вагонеток видобутої руди. Ціна за одну вагонетку коливалася від 17 до 39 копійок. Середня ж ціна дорівнювала 22 копійкам за вагонетку. При цьому робітники повинні були за власні гроші купувати вибухівку, реманент і сталь для забурників. За найсприятливіших умов шахтарі заробляли близько одного карбованця за день і майже ніколи більше. Звичайний же заробіток був менше карбованця — 80—90 копійок на день. Це вже вважалося доброю платнею. На поверхні шахти робітникам платили 40 копійок на день. Не рідкістю були випадки, коли вони заробляли по 20 копійок і навіть менше. На початку XX століття найважчою, як і раніше, була праця грабарів, бо їм доводилося вручну перевозити візок вагою до 60 пудів.

Масова неписьменність серед робітників сприяла обрахуванню та обдурюванню їх при видачі заробітної плати. На рудниках використовувалася також жіноча та дитяча праця. За даними гірничої інспекції, у 1905 році на криворізьких рудниках працювало 500—700 жінок та підлітків. Середній заробіток робітничі становив 35—40 копійок на день, а підлітка — 15—25 копійок. Діти в середньому за місяць заробляли до п'яти карбованців. Саме серед них дуже поширеними були тяжкі захворювання. Так на кінець XIX століття 80% дітей гірників Кривого Рога були тяжко хворі.

Скупчення населення, жахлива антисанітарія сприя-

Чому на розвиток медичного обслуговування підприємці виділяли так мало коштів?

Чим пояснити, що таке тяжке каліцтво робітника оплачувалося так дешево?

Чому підприємцям було вигідно застосовувати працю жінок та дітей у кар'єрах?

ли частим епідемічним захворюванням. В ті часи у Кривому Розі траплялися епідемії тифу і навіть холери. На виробництві завжди не вистачало питної води. Як свідчать матеріали Катеринославського губернського з'їзду лікарів, у 1910 році однією з причин епідемії холери на Криворіжжі було вкрай незадовільне постачання питної води. Це змушувало гірників вживати шахтну воду. В 1908 році окружним гірничим інженером був складений акт, який констатував повне ігнорування рудопромисловцями найелементарніших гігієнічних вимог. У шахтарських селищах, на рудниках антисанітарія сягала жахливих розмірів. Землянки й казарми робітників обростали горами відходів, які розкладалися й ставали джерелом найрізноманітніших хвороб. Про водопровід не могло бути й мови. Не вистачало звичайних колодязів.

Життя шахтарів було вкрай безпросвітне. Культурних закладів майже не існувало. А ті, що були, не могли задовольнити потреб гірників. Так, наприклад, робітничі театри, які зрідка з'являлися на рудниках і де силами приїжджих акторів ставилися п'єси, були недоступні гірникам через досить високу вартість квитків.

Найпоширенішою «розвагою», котру систематично організовували підприємці, було споживання робітників спиртними напоями. Між тим тодішні газети лицемірно заявляли з приводу пияцтва робітників, що ця риса властива їм від природи. На початку ХХ століття в Кривому Розі працювало

більш ніж 30 питних закладів. Багато їх було й на рудниках. Кому і чому було вигідно організовувати ці заклади?

Щоб повніше намалювати картину робітничого життя у Кривбасі того часу, необхідно згадати й про освіту. Вона була убога як з матеріального боку, так і з педагогічного. Дуже часто у школах функції педагогів виконували представники духовенства, котрі самі не мали відповідної освіти. Обірвані, голодні діти гірників навчалися закону божому і отримували лише крихти найелементарніших знань, необхідних для тієї чи іншої професії. До того ж навчання в школах було платним і коштувало один карбованець на місяць, а це при невисоких заробітках гірників було надто високою і часто недоступною для них ціною.

Всього ж на Криворіжжі у 1913 році працювало 26 не-
Чому для дітей робітників та селян призначалися лише початкові школи?

величких початкових шкіл (земських, міністерства народної освіти, церковноприходських та інших). Їх відвідувало більше двох тисяч учнів, що складало лише 1/3 частину всіх дітей шкільного віку.

За благонадійністю робітників стежила ціла армія жандармів і чиновників. Таким був Кривбас початку ХХ віку, коли робітничий клас піднявся на боротьбу за свої права.

Швидкий промисловий розвиток Криворізького басейну сприяв зростанню чисельності його населення. Згідно з переписом 1897 року (до речі, це був перший єдиний до революції загальний перепис населення царської імперії) у Кривому Розі проживало 14,9 тисячі чоловік. За 20 наступних років населення Кривого Рога збільшилося до 26,7 тисячі чоловік, Гланцівки — до 2 тисяч. Довгинцевого — до 5,6 тисячі.

Робітничий клас басейну, як і всієї країни, поповнювався за рахунок розорення селянства, дрібних ремісників і т. п. Більшість робітників була сконцентрована на великих або дуже великих рудниках, де працювало від 500 до 1000 чоловік. Такими були рудник Колачевського, «Суха Балка», «Дубова Балка», Шмаковський та інші. Поступово складалися кадри постійних робітників. Із зростанням населення швидко забудовувалися вулиці Кривого Рога. В містечку та селищах переважали глиняні хати, казарми для робітників, землянки. Було лише декілька двоповерхових кам'яних будинків. До речі, перший з таких будинків з'явився у Кривому Розі ще в 1854 році. Саме тоді сім'я відомого криворізького купця Мершавцева викупила у громади ділянку землі при злитті Саксагані та Інгульця. Там же був закладений і парк, який зараз носить назву імені Газети «Правда».

Для робітників будувалися казарми. У 1902 році в басейні було 155 таких казарм, розрахованих на 7067 шахтарів, а у 1913-му — 297, де проживало 10 660 чоловік. Сімейних же будинків у 1902 році було 200 на 557 робітників, а в 1913-му — 566 на 1319 робітників.

Завдяки жорстокій експлуатації робітників значно зросли прибутки капіталістів. За період з 1888 по 1913 роки прибутки власників рудників збільшилися майже

в десять разів, тоді як заробітна плата виросла на 11,4%.

Якщо на початку ХХ століття на Криворіжжі розвивалася лише мережа початкових шкіл, то напередодні першої світової війни тут діяли дві приватні гімназії, комерційне та сільськогосподарське училища, Культурні заклади містечка склалися з трьох кінотеатрів, приватної бібліотеки та робітничого театру. Незважаючи на таке тяжке становище, робітничий клас Кривбасу наполегливо боровся за свої права.

§ 3. РОБІТНИЧИЙ РУХ НА КРИВОРІЖЖІ

Як ви знаєте з § 3 другої частини, наприкінці ХІХ століття почалися страйки криворізьких робітників.

Перший страйк відбувся на руднику Колачевського. У квітні 1899 року на Гданцівському чавуноливарному заводі були знайдені листівки, які закликали робітників відзначити Перше травня — день міжнародної солідарності трудящих. На заводі назрівав страйк. Щоб запобігти йому, адміністрація змушена була призвати на допомогу війська.

З кінця ХІХ століття Кривий Ріг став одним з тих промислових центрів, що дуже непокоїли царський уряд. Спочатку царизм засилав сюди непокірних робітників, а потім став чинити всілякі перешкоди, щоб утруднити сюди доступ революціонерам різних партій.

Про це навіть свідчить такий факт. Серед довгого переліку промислових та губернських центрів, які були заборонені для відвідування В. І. Леніну, значився і Кривий Ріг.

Наприкінці 1902 і на початку 1903 року у Кривому Розі, а точніше на станції Довгинцеве, виникли два соціал-демократичні гуртки. Один з них створила вчителька залізничної школи Т. А. Рейніш. Гуртківці збиралися потайки у приміщенні школи (до речі, цей бу-

Пригадайте, чим закінчився страйк на руднику Колачевського?

Чим пояснити, що спочатку царизм сюди засилав своїх політичних противників, а потім перешкоджав проникненню сюди революціонерів?

Чому перші соціал-демократичні гуртки виникають саме у Довгинцевому, а не на рудниках? Щоб обґрунтувати вашу відповідь, порівняйте склад робітників у Довгинцевому та на рудниках. Який висновок можна

дино́к збері́гся до нашо́го зроби́ти на осно́ві цьо́го по-
часу). Дру́гий гурто́к органі- рівня́ння?
зува́в слюса́р М. С. Монасти́рський. Згодо́м обидва
гуртки́ встано́вили зв'язо́к між собою́ і з Кате́рино-
сла́вським ко́мітетом РСДРП. У Кривий Ри́г поча́ли над-
сила́ти нелега́льну лі́терату́ру, в то́му числі́ і соціал-
демокра́тичні га́зети. Поступо́во виника́ють соціал-
демокра́тичні гуртки́ на рудни́ку «Дубо́ва Ба́лка», на
Гданці́вському́ чавуноліва́рному́ заводі́ і на дея́ких ін-
ших́ підпри́ємствах. У гуртку́ на рудни́ку «Дубо́ва
Ба́лка» поча́в свою́ революці́йну дія́льність відо́мий в
майбу́тньому́ учасни́к робі́тничого́ руху́ на Криворі́жжі
та Кате́риносла́вщині́ В. А. Валя́вко.

Соціал-демокра́тичними́ гуртками́ Криворі́жжя ке-
рува́в Кате́риносла́вський ко́мітет РСДРП. Вони́ мали́
ті́сний зв'язо́к з робі́тниками́ рудни́ків Ша́маковського́,
Ростко́вського́, Ко́лачевського́, Ново́росі́йського́. Там
поступо́во утво́рювали́ся соціал-демокра́тичні́ органі́зації.

Напри́кінці́ лі́та 1904 ро́ку в Криво́му́ Розі́ про-
йшли́ збори́ соціал-демокра́тів, на́ яких́ була́ заслу́ха-
на до́повідь предста́вника́ Кате́риносла́вського́ ко́мітету
РСДРП про́ II з'ї́зд па́ртії. Саме́ з цьо́го ча́су поча́-
лося́ розша́руванн́я між́ більшо́виками́ та меншо́виками́,
які́ доси́ть до́вго скла́дали на Криворі́жжі́ єди́ну орга-
ні́заці́ю. Більшо́вицький́ напра́мок у РСДРП́ був пред-
ста́влений В. Валя́вком, І. Кудла́єм, М. Монасти́рським,
Т. Рейні́ш та іншми́.

Робі́тники́ Кривбасу́ взя́ли́ активну́ уча́сть у револю́-
ці́ї 1905—1907 ро́ків. Поча́тком революці́йних́ поді́й на
Криворі́жжі́ були́ мі́тинги́ і стра́йки солі́дарно́сті́ в
зв'язку́ з поді́ями́ 9 сі́чня у Пе́тербу́рзі. Револю́ція́ під-
ня́ла до́ активної́ боро́тьби
тися́чі гі́рників, залі́знични- Що́ об'єдна́ло ці́ заго́ни
ків, металі́стів і се́лян нав- робі́тників?

коли́шніх райо́нів. Навесні́
та влі́тку 1905 ро́ку в ба́сейні́ пройшли́ стра́йки, най-
більши́м з́ яких́ був полі́тичний стра́йк залі́зничників
сели́ща До́вгине́ве та гі́рників рудни́ка Га́лковського́,
який́ стався́ 21—23 че́рвня. Це́ був стра́йк солі́дарно́сті́ з
повста́лими моря́ками́ з бронено́сця́ «По́тьомкі́н» і стра́йк-
куючи́ми робі́тниками́ Кате́риносла́ва й Оде́си. Восе́нн 1905
ро́ку стався́ за́гальний полі́тичний стра́йк. Слі́дом за́
робі́тниками́ Москві́, Кате́риносла́ва та інши́х мі́ст
підня́лися залі́знични́ки До́вгине́вого́ й ба́гатьох́ інши́х
станці́й Кривбасу́. 23—24 Чо́му за́гальний полі́тич-

жовтня застрайкувала більшість рудників. До них приєдналися металісти Гданцівського заводу. Загалом у політичному страйку в жовтні 1905 року взяло участь понад десять тисяч чоловік.

Робітничий рух сприяв швидкому росту організації РСДРП. Нові гуртки виникли у Веселих Тернах і на багатьох рудниках. За спогадами учасників тих подій, восени 1905 року криворізькі соціал-демократичні організації нараховували до 75 чоловік.

У цих організаціях точилася гостра ідейна боротьба між більшовиками та меншовиками. Треба підкреслити, що меншовики користувалися більшим впливом у містечку Кривий Ріг, а більшовики — на рудниках та заводах Криворіжжя.

Під час жовтневого політичного страйку місцева влада доклала всіх зусиль, щоб зірвати цей виступ криворізьких робітників. Вони спровокували частину дрібних власників та деякі декласовані елементи на організацію погромів. Проти погромників виступили загони робітничої самооборони, які склалися зі 150 дружинників. Але 30 жовтня влада ввела до Кривого Рога війська. Страйк припинився. Економічні вимоги робітників були відхилені як несуттєві.

Найвизначнішим політичним добутком жовтневого страйку було посилення боротьби по згуртуванню передових робітників. Саме після цього страйку утворилися професійні спілки гірників та металістів Криворіжжя. Продовженням революційних подій став страйк залізничників Катерининської залізниці, що розпочався на Криворіжжі 19 листопада 1905 року. За рішенням страйкового комітету на станціях Криворіжжя явочно запроваджувався восьмигодинний робочий день. Місцеві залізничники кілька разів зривали відправку поїздів з каральними загонами, які направлялися в інші місця України та Росії.

Під впливом жовтневого страйку робітників посилювалася також боротьба селянства проти поміщиків. Виступи селян наприкінці року відбулися у ряді сіл Зеленівської, Веселотернівської, Софіївської, Ігулець

ний страйк на Криворіжжі почався з страйку залізничників?

Чи випадкове це явище?

Чим пояснити такі дії тодішньої влади? Чому вона спочатку спровокувала погроми, а потім для наведення порядку ввела війська?

кої, Апостолівської та інших волостей. На Криворіжжі, як і у всій країні, вищою точкою революції був грудневий політичний страйк та збройне повстання.

7 грудня у Довгинцевому була одержана телеграма з Москви про початок загального страйку залізничників. Наступного дня надійшла друга телеграма, в якій визначалася мета страйку — забезпечити його переростання в збройне повстання проти царизму. Цього ж дня на Криворіжжі була одержана телеграма про страйк робітників Катеринослава та Катерининської залізниці.

Відповідаючи на заклик московських залізничників, робітники Довгинцевого 7 грудня припинили роботу. 8 грудня у селищі відбулася багатолюдна демонстрація. Цього ж дня був створений страйковий комітет, пізніше названий бойовим страйковим комітетом. До його

складу входили представники багатьох партій, які діяли в басейні. Тут були більшовики і меншовики, есери і представники українських національних партій, анархісти та інші. Таким чином, страйковий комітет було створено на багатопартійних засадах. Комітет усунув царську адміністрацію і взяв керування залізничною станцією на себе. Він встановив зв'язок з Катеринославським комітетом та почав діяти у співробітництві з ним. Зокрема, криворізькі робітники допомагали Катеринославському комітету грошми, а той, у свою чергу, надсилав до Криворіжжя відповідну літературу.

9 грудня страйковий комітет Довгинцевого розіслав по всіх станціях залізничної лінії Довгинцеве—П'ятихатки та інших станцій, зв'язаних з Кривим Рогом, телеграму, в якій пропонував робітникам припинити роботу, усунути адміністрацію і створити на станції страйкові та розпорядчі комітети. З таким же закликом довгинцевські залізничники звернулися до шахтарів басейну. Заклик було підтримано. У боротьбу включилися металурги Гданцівського чавуноливарного заводу. Застрайкувала вся десятитисячна армія гірників Кривбасу. Страйк став загальним. Поповнений представниками інших станцій та рудників, Довгинцевський страйковий комітет почав діяти як орган влади. Бу.

Чому під час революції 1905—1907 років найбільш бурхливі події відбувалися саме у Довгинцевому? Чому саме залізничники були найбільш організованим загоном робітничого класу Криворіжжя?

роззброєні поліцейські та жандарми, усунені царські чиновники та адміністрація рудників. Страйковий комітет зосередив у своїх руках управління залізничною дистанцією і рудниками. Станційні бойові дружини підтримували громадський порядок, охороняли залізничне та рудничне майно, підтримували рух пасажирських поїздів та перевезення вантажів. Щоденно під час страйку проходили мітинги й збори робітників навколишніх сіл під гаслами: «Геть самодержавство!», «Хай живе демократична республіка!»

Саме в цей час в селах Криворізької, Веселогернівської, Зеленівської, Апостолівської, Софіївської та інших волостей були розгромлені поміщицькі садиби. Селяни допомагали страйкуючим робітникам хлібом та іншими продуктами. Часто вони виступали єдиним фронтом. 19—20 грудня 1905 року на Криворіжжя були введені загони козаків і драгунів, які почали наводити «порядок» на селі. Війська напали, наприклад, на Латівку, Рахманівку та деякі інші села. На їх захист прийшли дружини робітників Рахманівського, Дубово-балківського, Донецького та інших рудників. Сталася збройні сутички між робітниками і селянами з одного боку та урядовими військами з іншого.

Грудневий страйк на Криворіжжі не переріс у збройне повстання, на протязі двох тижнів царська адміністрація була або паралізована, або ж усунена зовсім. Довгинцевський бойовий страйковий комітет встиг провести ряд революційних демократичних перетворень.

24 і 26 грудня в Довгинцевому та Кривому Розі з'явилися каральні загони з Катеринослава і Херсона. Страйк був придушений. Сотні селян та робітників були заарештовані, побиті шомполами та різками або кинуті в станційні будинки і робітничі казарми, які перетворили на тимчасові в'язниці. Декілька робітників і селян було вбито без суду та слідства при придушенні страйку. 26 залізничників, у тому числі М. І. Токар, І. Я. Кудлай, І. В. Верченко та інші, у 1907 році одеським окружним судом було засуджено до різних строків ув'язнення та каторги і відправлено до Сибіру. Багато хто з них загинув на каторзі.

Під час революції 1905—1907 років поряд з нелегальними у Кривбасі розгорнули свою діяльність і легальні організації. Так, у басейні виникло й успішно Чому більшовики заклика-

діяло декілька професійних спілок. Якщо криворізькі робітники в більшості своїй бойкотували вибори до першої Державної думи, то на виборах у другу думу проявили високу активність.

Посиленню боротьби і згуртуванню робітників Криворіжжя сприяла страйкова боротьба. 1 травня 1906 року страйкували робітники Гданцівського чавуноливарного заводу, рудників Копилова, Поспелова, Браїловського рудника, ряду дрібних підприємств та майстерень. На протязі всього 1906 року на Криворіжжі проходили економічні та політичні страйки.

1 травня 1907 року політичні страйки відбулися на рудниках «Дубова Балка», «Жовта Ріка», Колочевського та інших. У 1907 році відбувся загальний страйк робітників залізорудних кар'єрів. Приводом до нього стала загибель наприкінці літа на руднику «Руднева Балка» п'ятох шахтарів. Похорон загиблих товаришів перетворився в політичну маніфестацію.

Після придушення революції 1905—1907 років почалося переслідування як професійних революціонерів, так і передових робітників. У другій половині 1907 року у списки неблагонадійних, які склалися жандармерією по Криворізькому рудниковому району, було внесено 277 прізвищ передових робітників. Були не тільки розгромлені партійні комітети найрізноманітніших партій, але й ліквідовані всі професійні спілки.

Підприємці теж завели «чорні списки», куди вносили прізвища найбільш активних під час революції робітників. У період економічної депресії 1908—1909 років їх звільняли в першу

чергу. У ці роки на рудниках все ж таки поновили свою діяльність профспілки і відбулося вісім страйків, які охопили понад 3000 робітників. Переважали тоді економічні страйки і більшість з них закінчувалася поразкою робітників.

Робітничий рух поживався лише в роки нового промислового підйому. Так, робітники північної частини басейну, яка входила в Верхньодніпровський повіт, взяли найактивнішу участь у виборах депутатів від Катеринославської губернії до Державної думи.

ли бойкотувати першу Державну думу, але пропонували взяти участь у виборах до другої думи? Чи не була ця тактика помилковою? Свою думку обґрунтуйте.

Чому під час економічної депресії підприємці намагалися звільнити в першу чергу саме «неблагонадійних» робітників?

У жовтні 1912 року всі 14 уповноважених від робітників Криворіжжя на передвиборному з'їзді у Катеринославі одностайно підтримали кандидатуру більшовика Г. І. Петровського.

Напередодні першої світової війни на Криворіжжі вибухнули масові політичні страйки. Страйкували робітники Гданцівського чавуноливарного заводу, Олександрівського, Сухобалківського та інших рудників. Підйом робітничого руху був перерваний світовою війною. Уже в перші місяці війни на фронт мобілізували 60% гірників Криворіжжя.

Чому в перші ж дні світової війни царський уряд намагався мобілізувати якомога більше робітників?

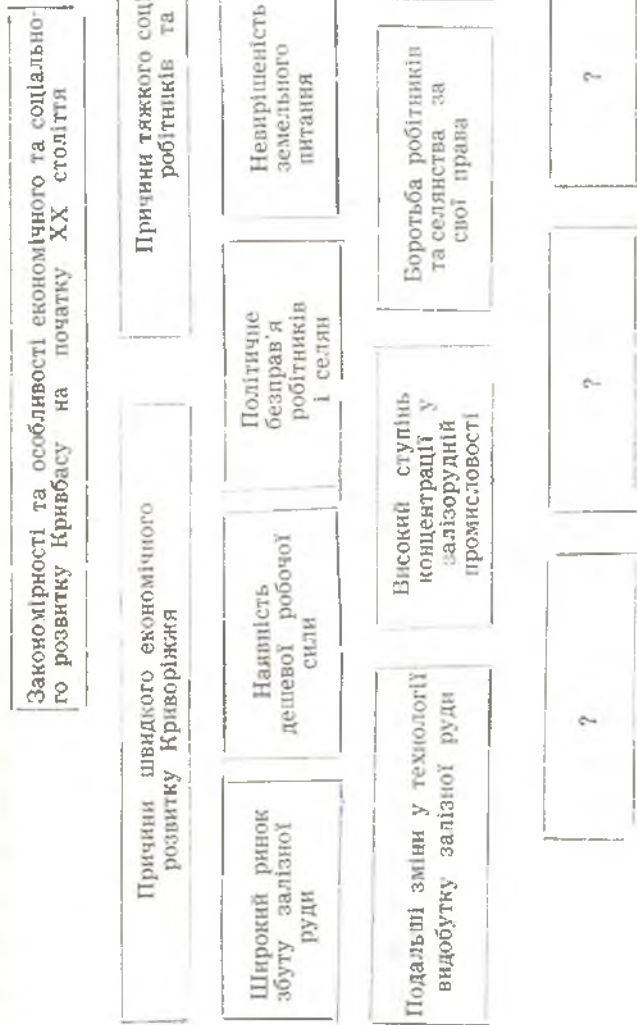
За роки війни дуже змінився соціальний склад криворізьких робітників, мобілізованих на фронт кадрових робітників замінили селяни та колишні ремісники. На гірничих роботах використовувалися також військово-полонені. Для їх охорони у басейні був розміщений досить великий гарнізон козаків та солдат. На Криворіжжі з'явилися також біженці з Прибалтики. Все це привело до значного зниження впливу більшовиків і зростання впливу меншовиків. Саме вони керували всіма легальними організаціями: лікарняними касами, профспілками та ін.

ЯК ПОГЛИБИТИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Якщо ви бажаєте поглибити своє розуміння цієї теми, то вам необхідно виконати таку ж саму роботу, як і при вивченні попередньої. В цьому вам, безумовно, допоможе досвід, який ви набули, вивчаючи історію Криворіжжя другої половини ХІХ століття. Перш за все спробуйте скласти схему зв'язку основних ідей цієї теми. Для цього вам необхідно:

1. Перечитати весь матеріал в цілому.
2. Скласти простий або краще складний план прочитаного.
3. Виділити головну думку всієї теми і спробувати обґрунтувати її. На підставі цього встановити, чи співпадають ваші думки з тими, які позначені на запропонованій схемі.

Схема зв'язку основних Ідей теми «Криворіжжя на початку ХХ століття»

4. Таким же чином вам необхідно перевірити всі записи на цій же схемі. Якщо ви вважаєте, що на схемі щось не відображено, то зробіть свій запис у пустих квадратах. Майте на увазі, що цим посібником будуть користуватися і після вас. Тому схему потрібно перекреслити в зошит.

5. Якщо ви певні, що всі записи зроблено правильно, то спробуйте підпорядкувати їх один одному. Для цього за допомогою ліній покажіть зв'язки між ними.

6. Якщо ви зробили це вірно, тоді схема, безумовно, стане вам у пригоді при вирішенні відповідних пізнавальних завдань. Майте на увазі, що найбільш складними з них є ті, що вмщують статистичний матеріал.

Як і в попередньому випадку, ви можете обрати будь-яке із завдань. У боковій колонці ви дізнаєтесь про оцінку, котру можете отримати, якщо правильно виконаєте завдання.

У додаткових матеріалах наведені також уривки з документів. Їх можна використовувати як пізнавальні завдання або при підготовці доповіді з того чи іншого питання.

* * *

а) Нижче наведені дані, які характеризують стан освіти на Криворіжжі у 1901—1911 роках. Ретельно їх проаналізуйте та зробіть відповідні висновки. Свою думку обґрунтуйте, посилаючись на цифри.

Рік	Кількість		
	школ	учнів	учителів
1901	2	110	4
1902	2	110	3
1903	3	146	4
1904	4	185	6
1905	5	185	6
1906	9	480	14
1907	9	617	15

1908	11	670	17
1909	11	666	19
1910	13	738	24
1911	14	856	22

Проаналізуйте наведені дані та виявіть тенденцію розвитку освіти в дореволюційному Кривбасі. Про які два періоди можна говорити на підставі наведених фактів? Чим пояснити бурхливий розвиток освіти у роки революції 1905—1907 років? Чому капіталісти змушені були відкрити школи для робітників?

Оцінка «добре».

Якщо ви відповісте на останні два запитання, то отримаєте оцінку «відмінно».

б) Які висновки про розвиток медичного обслуговування жителів Криворіжжя у 1908—1913 роках можна зробити на підставі наведених цифр?

Оцінка «задовільно».

Рік	Кількість				
	лікарів		фельдшерів	акушерів	аптек
	постійних	найджуючих			
1908	10	31	44	4	—
1909	9	14	32	4	—
1911	9	24	40	4	—
1913	8	26	40	3 постійних, 3 найджуючих	—

Чим пояснити систематичне зниження кількості медичного персоналу, зокрема лікарів? Які наслідки мав цей процес?

Оцінка «добре».

в) Накресліть лінійну діаграму. З її допомогою зробіть усі можливі висновки щодо економічного розвитку промисловості Кривбасу на початку ХХ століття. Чим пояснити циклічність у розвитку промисловості? Для виконання цього завдання наводимо дані про чисельність робітників на Криворіжжі у 1897—1913 роках.

Оцінка «добре».

Рік	Чисельність робітників	Рік	Чисельність робітників
1897	2 660	1906	9 237
1898	—	1907	11 047
1899	7 248	1908	10 651
1900	3 496	1909	10 544
1901	4 915	1910	12 445
1902	6 352	1911	14 335
1903	6 389	1912	19 219
1904	8 296	1913	23 395
1905	8 729		

г) Які висновки можна зробити на підставі аналізу витрат на медичне обслуговування у 1909—1911 роках?

Оцінка «задовільно».

Рік	Витрати на медичне обслуговування, крб.	
	при виробничих травмах	при захворюваннях
1909	1 057	5 209
1910	986	1 796
1911	1 233	2 577

Чим пояснити, що витрати на медичне обслуговування при захворюваннях у декілька разів більші, ніж при виробничому травма-

Оцінка «добре».

тизмі? Які висновки можна зробити, якщо порівняти ці цифри з такими: у 1913 році загальний акціонерний капітал у Кривбасі дорівнював 28,9 мільйона карбованців, а прибуток від нього — 8—9 мільйонів карбованців щорічно.

Оцінка «відмінно».

д) Нижче наведені дані, що характеризують кількість парових та електричних машин у Кривбасі на початку ХХ століття. Накресліть лінійну діаграму і визначте тенденцію розвитку енергетичного обладнання на Криворіжжі на початку ХХ століття.

Рік	Кількість парових машин	Загальна потужність. к. с.	Кількість електричних машин	Загальна потужність, кВт
1901	64	1 688	—	—
1902	75	1 938	—	—
1903	77	2 167	—	—
1904	90	3 118	1	—
1905	101	3 618	5	—
1906	110	4 400	16	864
1907	106	3 571	18	1 095
1908	117	4 660	18	1 788
1909	102	4 920	22	2 218
1910	107	5 591	24	2 438
1911	115	6 374	27	2 885

е) У таблиці наведені дані про видобуток руди та кількість робітників у залізорудній промисловості Криворіжжя на початку ХХ століття. Ретельно їх проаналізуйте та спробуйте відповісти на такі запитання.

1. Про які цикли у розвитку залізорудної промисловості можна говорити?

Оцінка «задовільно».

2. За рахунок чого зростає видобуток руди? За рахунок зростаючої інтенсифікації праці чи зростання її продуктивності?

Оцінка «добре».

Щоб вам легше було відповісти, накресліть лінійну діаграму на одному кресленні по кожному показнику. Свої думки підтвердіть, посилаючись на цифри та діаграми. Для того, щоб ваші висновки були більш ґрунтовні, вам необхідно звернути пильну увагу на співвідношення кількості робітників в основному виробництві та на допоміжних роботах. Про що свідчить таке порівняння?

Оцінка «відмінно»:

Рік	Видобуток руди	Кількість робітників		Рік	Видобуток руди	Кількість робітників	
		на видобуток руди	на допоміжних роботах			на видобуток руди	на допоміжних роботах
1901	1 787	2 959	1 267	1907	3 813	7 027	3 922
1902	1 863	3 677	1 500	1908	3 707	6 376	3 106
1903	2 492	5 018	1 986	1909	3 420	6 635	3 939
1904	3 371	5 777	1 854	1910	3 960	8 241	3 466
1905	3 310	5 407	1 861	1911	4 721	11 169	4 583
1906	3 350	6 591	2 884				

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

Із записки департаменту поліції про розташування додаткових військових частин на гірничопромислових підприємствах та рудниках півдня Росії, охоплених страйковим рухом.

Не раніше січня 1905 р.

1) Містечко Кривий Ріг і Жовта Ріка як центр робітників на залізних рудниках — потрібно козаків 3 сотні.

2) Кам'янське. Завод Південноросійського Дніпровського металургійного товариства — потрібно (солдатів. — В. К.) 2 роти.

3) Катеринослав і передмістя (Кайдаки та Амур) — згідно з вказівкою пана начальника губернії...

Екатеринославщина в революції 1905—1907 г., —Днепропетровск: Промінь, 1975. — С. 57.

Чому на думку чиновників департаменту поліції саме в цей час виникла потреба введення додаткових військ у згадані в документі пункти?

Репорт окружного інженера Катеринославського гірничого округу в гірниче управління Південної Росії про страйк робітників рудників товариства «Дубова Балка» у Верхньодніпровському повіті

7 червня 1905 р.

У понеділок, 30 травня, ввечері я отримав телеграми від директора товариства рудників «Дубова Балка» та місцевого рудникового пристава, що на руднику товариства в Верхньодніпровському повіті вранці після сніданку відбувся страйк робітників. Я з першим же поїздом відправився туди і прибув о дев'ятій годині ранку. Близько восьмої години ранку робітникам вже була розгромлена лавка С. П. Переверзева, але не до краю, тому що їх удалося утримати: розбите, було скло в вікнах контори, електричної станції та деяких житлових приміщень. Із пояснень адміністрації рудника видно, що цей страйк стався через недостатній заробіток за травень місяць у деяких робітничих артілях. Їх побажання зводилось до того, щоб тим артілям, які заробляли менше одного карбованця, було добавлено до карбованця. Адміністрація рудника погодилася це зробити за травень і запропонувала робітникам стати до роботи і прислати своїх представників для переговорів. Але робітники не погодились і висунули вимоги збільшити заробітну плату до 1 крб. 25 коп. З 1 травня до 1 жовтня інших вимог не було поставлено. На це адміністрація не погодилась, вважаючи невігідним для себе гарантувати заробіток робітникам, які працюють відрядно. На мою пропозицію вибрати уповноважених для переговорів із числа гірників було обрано 20 чоловік, котрі поставили.. вимоги...

...Розглядаючи поденний заробіток за травень місяць 58 артілей (більшість артілей складається із восьми чоловік кожна...), я побачив, що мінімальний заробіток кожного робітника дорівнює 71 коп., а максимальний — 1 крб. 35 коп., причому у 19 артілей цей заробіток нижче одного карбованця.

На збільшення поденної плати робітник розраховувати не може, а тим часом речі першої потреби ду

же подорожчали, особливо в травні місяці: за словами робітників, харчі коштують дев'ять карбованців на місяць.

Якщо ж прийняти до уваги, що адміністрація рудника видає заробітну плату двічі на місяць... і не зважає на те, де робітник купує необхідні продукти, а у крамниці, до речі єдиній на руднику, ціни такі, які хазяям хочеться, то стане зрозуміло, чому робітники почали трошити цю крамницю. Як приклад, можна навести таке пояснення самих робітників... постолн у Кривому Розі, який знаходиться від рудника на відстані 12 верст, коштують 70 коп., а в лавці Переверзева — 1 крб. 20 коп. при тій же якості. Робітники також вимагали, щоб ні адміністрація рудника, ні поліцейський не чинили перешкод для приїзду на рудник інших постачальників продовольства...

Оглядаючи казарми робітників, я знайшов у них сміття... і багато паразитів у нарах. Потім на прохання робітників я оглянув... землянки грабарів. Вони були дуже брудні... Лазня за браком води функціонувала неакуратно, але зараз добудовують спеціальний колодязь для неї, і вимоги робітників щодо лазні будуть виконані.

Екатеринославщина... — С. 114—117.

Запитання до документа

Які причини страйку робітників? Які вони висунули вимоги? Чому адміністрація вважала ці вимоги неможливими для виконання?

Телеграма начальника Катерининської залізниці
в управління залізниць про страйк
робітників депо Довгинцеве

19 червня 1905 р.

17 червня робітники та майстри депо Довгинцеве застрайкували. Висунуті ними вимоги частково загально-го змісту, частково місцевого. Відповідь дається сьогодні...

Загальний стан тривожний.

Екатеринославщина... — С. 118.

Запитання до документа

1. Чим пояснити, що залізничники поряд з вимогами місцевого характеру висунули й вимоги загальні? Чому на відміну від робітників рудників залізничники на перше місце ставили вимоги загального характеру?

Телеграма пристава Колачевського рудника катеринославському губернатору про розгром поміщицького маєтку селянами сіл Новопавлівка та Веселі Терни Верхньодніпровського повіту
25 листопада 1905 р.

25 листопада селяни Новопавлівки та Веселих Тернів зібралися розгромити маєток Харіна. 24-го я прибув у маєток і знаходжусь тут до цього часу. Жінки й діти рубають ліс.. селяни насторожі... Сьогодні намагаються обійтися без зброї. Настрій тривожний, але турбувати вас вважаю непотрібним...

Екатеринославщина... — С. 203.

Запитання до документа

Які висновки можна зробити на підставі цього документа? Чому селяни в першу чергу почали рубати панський ліс? Свою відповідь обґрунтуйте, посилаючись на знання інших курсів історії.

Донесення пристава 4-го стану

Верхньодніпровського повіту катеринославському губернатору про розгром селянами поміщицьких маєтків повіту

28 листопада 1905 р.

Землевласник 1-го стану Михайло Шапошников телеграмою з Кременчука, відправленою сьогодні вранці о 8 годині 5 хвилини., благає вжити заходів для охорони його маєтку та закладених в державному банку 60 тисяч пудів зернового хліба, які там знаходяться... через те, що економію можуть розгромити...

О 6 годині вечора того ж дня землевласник Шапошников з Кременчука телеграфує мені, що ввечері, о 10 годині, селяни села Попельнастого тієї ж волості юрбою більше 300 чоловік розгромили його економію, спалили дім та комору... Я телеграфував у Лихівку помічнику справника та пристава Федорову, щоб при можливості пересунули півроти солдат з економії Рибкіна в економію Шапошникова, а також надіслав телеграму справнику, який знаходиться в районі Жовтрянської волості. Але обидві телеграми Верхньодніпровською поштово-телеграфною конторою не прийняті, бо нема телеграфного сполучення з Катеринославом та іншими містами...

Екатеринославщина... — С. 204—205.

Запитання до документа

Про які причини селянського руху йдеться в цьому документі? Свою думку підтвердіть, посилаючись на його текст. Що спільного було в діях селян різних економій?

З протоколу засідань конференції провінціальних організацій РСДРП Катеринославської губернії 25—26 березня 1906 р.

Кривий Ріг. (Доповідь зроблено пізніше, тому що доповідач прибув на конференцію тільки ввечері.) Існує три райони: рудниковий (охоплює 30—35 тисяч чоловік), залізобудівні, цегельні заводи, млини і т. ін., та містечковий. Організація робітників налічує 50 чоловік; центральний гурток — 30 чоловік, рудниковий — 5, заводський — 5... Необхідна у великій кількості література. Виписують весь час «Колокол», розповсюджують його безкоштовно. Почали зав'язуватися стосунки з селянами. Загальний бюджет місцевої організації становить 30 крб. на місяць, але всі вони розходяться. Необхідна у великій кількості агітаційна література.

Екатеринославщина... — С. 284.

Запитання до документа

1. Які висновки можна зробити на підставі цього документа? Про що свідчить велика потреба в агітаційній літературі? Чому у Кривому Розі виділялося три райони робітничого руху: рудниковий, заводський та містечковий? Про що це свідчить?

З листівки Криворізької організації РСДРП «До всіх шахтарів» з закликом до організованої боротьби з капіталістами та про створення професійної робітничої спілки
Квітень 1906 р.

Товариші! Не стало землі у вас на селі. Всі кращі землі — луки, ліси, кращі ниви «цар-визволитель» відібрав у вас та віддав поміщикам. А поганій землі він залишив вам стільки, щоб ви не померли з голоду. Ви повинні знову йти у кабалу до поміщика, платити за землю утричі дорожче або йти з села і попастися в хижацькі лапи капіталіста.

Усе менше й менше залишалось у вас землі в

селі, і ви прийшли до нас в шахти, на рудники заробляти собі на хліб.

Дорого дістається вам цей черствий шматок хліба... Мільйонні багатства ви створюєте власникам кар'єрів. А чи багато ви одержуєте від них за свою каторжну працю?.. Але багато хто з вас не звертає уваги на тяжкі умови праці. «Ми тут тимчасово...» «Прийде літо, піднімуться селяни, розберуть собі усі поміщицькі землі, і ми підемо з шахт, повернемося на батьківщину, отримаємо землю і заживемо господарями...»

...Тільки тоді ви зможете зажити вільним та щасливим життям, коли не тільки земля, але й машини стануть вашою власністю..., коли весь народ буде працювати гуртом, коли кожен буде працювати не для себе і не для продажу, а на суспільство рівних йому людей, за що і буде отримувати все те, що йому необхідно.

...Ви не зможете довго прожити на селі самотійними хазяями і знову повернетесь до нас, на шахти... Організуйтеся у професійну робітничу спілку... Організувавшись у спілку... ви будете вимагати від власників шахт поліпшення вашого життя: восьмигодинного робочого дня, збільшення плати, покращання умов праці, кваліфікованої медичної допомоги...

Організуйтеся для свідомої боротьби за визволення. Не громіть шахт, не підпалюйте їх, як це іноді робили шахтарі... Шахти потрібно не знищувати, а відібрати у капіталістів, щоб працювати в них самим, але не на капіталістів, а на себе...

Екатеринославщина... — С. 296—298.

Запитання до документа

Спробуйте встановити причину страйку шахтарів. Що ви можете сказати на підставі цього документа про рівень свідомості криворізьких шахтарів та про ті засоби, які ними використовувались у боротьбі? Чому шахтарям необхідно було створювати свою власну професійну спілку?

Донесення верхньодніпровського повітового справника катеринославському губернатору про розповсюдження соціал-демократичних видань на руднику Колачевського на Криворіжжі

15 липня 1906 р.

Секретно

У ніч на 12 липня на руднику С. Колачевського сто-

рожами підбрано невідомо ким розкидані прокламації, спрямовані проти уряду: 1 примірник «Солдатчина і присяга», 2 примірники «Відповідь молодого солдата старослуживому», 10 примірників «До громадян» і 7 примірників «Програми РСДРП», які того ж числа... надіслані начальнику Катеринославського головного жандармського управління. Цим же донесенням повідомлено участковому товаришу прокурора та повідомлено депешею прокурора судової палати та окружного суду.

Екатеринославщина... — С. 309.

Завдання, пов'язане з документом

На підставі знайдених на руднику Колачевського антиурядових видань спробуйте з'ясувати напрямок революційної агітації серед шахтарів.

Донесення верхньодніпровського повітового справника Катеринославському головному жандармському управлінню про розповсюдження в с. Веселі Терни нелегальних соціал-демократичних прокламацій

25 жовтня 1906 р.

Секретно

Вночі на 25 жовтня в с. Веселі Терни тієї ж волості, 3-го стану, на вулицях знайдено 29 прокламацій під назвою «Царські милості селянам» та «17 жовтня».

Про це маю честь повідомити з направленням означених прокламацій... заходи проти їх розповсюджувачів вжито.

Екатеринославщина... — С. 330.

Запитання до документа

Чому саме ці прокламації з'явилися у Веселих Тернах? З чим це пов'язано?

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

КРИВОРІЖЖЯ У 1917—1920 РОКАХ

ЯК ВИВЧАТИ ЦЮ ТЕМУ

Шановні друзі! Ви зараз будете вивчати одну з найважливіших тем з історії Криворіжжя. Вона присвячена Жовтневій революції та громадянській війні.

Вивчаючи матеріал, зверніть особливу увагу на діяльність різноманітних партій, стан і позицію як робітничого класу, так і селянства, спробуйте знайти спільне й відмінне в їх позиціях. Майте на увазі, що в історичній науці існують різноманітні, іноді виключаючі одна одну точки зору на ці події. Тому вам необхідно виробити свою позицію. Можливо, ви так і не зможете остаточно погодитись між собою у всіх питаннях, які будете вирішувати. Тим краще. Це навчить вас бачити проблему у всій її складності. Для того щоб поглибити вивчення теми, можливо, вам необхідно провести рольову гру на уроці. Зрозуміло, що це не так просто, але варто спробувати. В кінці теми наведені документальні матеріали та витяги з публікацій міської газети «Червоний гірник» за різні роки. Якщо ви вирішили провести урок у вигляді рольової гри, то ці документи стануть вам, безумовно, у пригоді. Використовуючи документальні матеріали, майте на увазі, що до них треба ставитися дуже критично. Ви повинні не тільки врахувати час їх виникнення, але й соціальну позицію авторів. Тільки таким чином ви зможете вилучити з документів якомога більше потрібної вам інформації.

У рольовій грі беруть участь: доповідачі (два-три учні), опоненти доповідачів (три-чотири учні), рецензенти (три-чотири учні), складачі підсумкового документа (два-три учні), оцінювачі (три-п'ять учнів). З них утворюються відповідні групи, які спільно працюють над виконанням свого завдання.

Завдання доповідачів полягає в тому, щоб підготувати, користуючись як основним текстом глави, так і допоміжними матеріалами, обгрунтовану доповідь на такі, наприклад, теми: 1. Робітники Криворіжжя у роки Жовтневої революції та громадянської війни; 2. Селянство Криворіжжя у роки Жовтневої революції та громадянської війни. 3. Боротьба за владу Рад на Криворіжжі у 1917—1920 роках та інші. Можливо, ви запропонуєте свої теми доповідей та використаєте додаткову літературу. Але в усякому разі, готуючись до доповіді, майте на увазі, що ви повинні так викласти матеріал, щоб усі ваші висновки були обгрунтовані. Зрозуміло, що ту чи іншу роль ви обираєте самостійно. Але не залишайте осторонь поради вашого вчителя.

Якщо ви обрали роль опонента, то ваша головна

мета полягає в тому, щоб піддати обгрунтованій критиці доповідь, підготовлену вашим товаришем. При цьому ви можете користуватися таким планом:

1. Чи обгрунтовано обрано тему доповіді? Що дозволяє вибір теми розкрити доповідачу?
2. Чи відповідає зміст доповіді її темі?
3. Чи ретельно висвітлені основні факти та події?
4. Наскільки критично поставився автор доповіді до використання документальних матеріалів?
5. Чи обгрунтовані висновки?
6. Чи вдалося авторові розкрити тему доповіді?

Опоненти повинні аргументувати свою думку, посилаючись на ті ж самі документи й матеріали, що вміщені в кінці цього розділу.

Якщо ви обрали роль рецензентів, то, склавши групу, повинні підготувати колективну рецензію на доповіді. При цьому вам варто користуватися такою пам'яткою:

1. Чи суттєве питання висвітлюється у доповіді?
2. Надбаня та недоліки доповіді.
3. Логіка викладу, обгрунтованість висновків.
4. Мова доповіді (образна або суха, чітка, надто тиха або надто голосна, послідовна і т. ін.).
5. Загальна оцінка доповіді.

Після того, як у класі проголошено та обговорено доповідь і рецензію, слово надається складачам підсумкового документа. Під час рольової гри вони повинні скласти підсумковий документ за таким планом:

1. Актуальність теми гри в цілому.
2. Коротко охарактеризувати досягнення та недоліки всіх учасників гри, починаючи від доповідачів і закінчуючи «боліельниками».
3. Загальна оцінка ходу гри.

Лише після цього слово отримують оцінювачі. На їх долю випало чи не найважче завдання. Вони повинні правильно й об'єктивно оцінити діяльність своїх товаришів. Кожний з оцінювачів повинен скласти відповідну відомість. Наводимо її зразок.

Групи учнів	Прізвища учнів	Оцінка					Загальна сума балів	Підсумкова оцінка
		обгрунтованість виступу	вміння дискутувати	мова виступу	культура поведінки	обсяг знань		

Як видно з наведеного зразка, діяльність кожного учасника гри буде оцінена по п'яти параметрах. Оцінки виставляються в балах від двох до п'яти. Потім підводиться загальна сума балів. Тим, хто набрав від 21 до 25 балів, виставляється підсумкова оцінка «відмінно», від 16 до 20 балів — «добре», від 11 до 15 — «задовільно». А тим, хто набрав менше 11 балів, можна лише побажати успіхів наступного разу.

Звичайно, що під час вивчення цієї теми можна використовувати і методичні варіанти, які пропонувалися при вивченні попередніх тем.

§ 4. ВІД ЛЮТОГО ДО ЖОВТНЯ

Робітники, селяни і солдати розташованого у Криворізькому басейні гарнізону вітали звістку про повалення царського уряду. В містечку на залізничних станціях та рудниках проходили мітинги і демонстрації. Населення підтримало Лютневу революцію. Робітники ліквідували управління криворізького поліцеймейстера, роззброїли поліцію й жандармів, ліквідували царський суд та інші органи старої влади. В першій половині березня в басейні була обрана Рада робітничих, селянських і солдатських депутатів, де переважали есери, меншовики, представники українських національних партій. Водночас виникли місцеві органи Тимчасового уряду, а саме: Верхньодніпровський та Херсонський повітові комісаріати. Таким чином, на Криворіжжі склалося двовладдя. В ці ж дні партія більшовиків вийшла з підпілля. Одним з перших мітингів більшовиків, який вони провели легально, був мітинг на руднику «Дубова Балка» 30 березня 1917 року.

Під час цього мітингу до партії більшовиків вступили 120 робітників. Саме в ці дні до складу більшовицької партії ввійшов С. С. Тинок. Дубовобалківська організація РСДРП(б) була першою, яка відновила свою діяльність.

Потім вийшли з підпілля та відновили свою діяльність організації цієї ж партії на станціях Довгинцеве та Інгулець, на

Пригадайте, коли і чому на Криворіжжі з'явився військовий гарнізон? Які функції він виконував?

Чим пояснити, що організація більшовиків відновила свою діяльність в першу чергу саме на рудниках та металургійному заводі?

Донецькому, Шмаковському та інших рудниках і на Гданцівському чавуноливарному заводі.

1917 року вперше в історії Криворіжжя легально відсвяткували 1 Травня. Відбулися мітинги на рудниках. Мітинг на просторій базарній площі зібрав до десяти тисяч робітників, селян та солдатів. Саме на ньому виявилися розбіжності у позиціях партій, котрі діяли у Кривому Розі. Найгострішими були вони між більшовиками та меншовиками. Якщо меншовики та есери виступали за підтримку Тимчасового уряду і, таким чином, за обмеження революції, то більшовики висунули гасло «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові». Наприкінці квітня 1917 року на Криворіжжі стало відомо про ноту міністра закордонних справ Тимчасового уряду Мілюкова до держав Антанти з обіцянками продовжувати першу світову війну до переможного кінця. Ця нота викликала обурення робітників Криворіжжя, стихійно виникли мітинги на багатьох рудниках. Саме в цей час у басейні поряд з виданнями інших партій почали розповсюджуватися більшовицькі газети «Правда» та «Звезда»—видання катеринославських більшовиків.

Ви знаєте, що з лютого до кінця червня у країні була реальна можливість мирного розвитку революції. Саме тому різні партії розгорнули боротьбу за вплив на широкі народні маси. Історичні події розвивалися таким чином, що вплив більшовиків на робітників Криворіжжя неухильно зростав.

У квітні—травні на Криворіжжі були оновлені професійні спілки гірників, металістів, залізничників та інших. В середині 1917 року на Криворіжжі діяло 22 професійні спілки, роботу яких об'єднувало районне професійне бюро. Профспілки налічували до 12 тисяч робітників та службовців. Більшовики в ті часи входили до складу правлінь ряду професійних спілок і до районного професійного бюро, але вони були у меншості.

Навесні та влітку 1917 року під керівництвом спілок на Криворіжжі пройшли страйки. Робітники вимагали запровадження восьмигодинного робочого дня, підви-

Спробуйте з'ясувати, чому саме ця нота викликала таке обурення криворізьких робітників. Чому після неї зменшується довіра до Тимчасового уряду? Своєю думку обгрунтуйте.

щення заробітної плати, боролися проти скорочення виробництва, локаутів та безробіття.

Місцеві капіталісти, тісно пов'язані з іноземним капіталом, чинили шалений опір робітничому рухові. У боротьбі проти робітників вони спирались на козаків та піхотні частини. У зв'язку з цим/на Криворіжжі навесні 1917 року на рудниках почали виникати робітничі збройні дружини. Вони поступово перетворювалися у загони Червоної гвардії. Розвиток політичних подій та економічне становище як у країні в цілому, так і на Криворіжжі зокрема вимагали переходу влади до Рад. В середині червня в басейні йшла підготовка до демонстрації, котра повинна була відбутися у дні відкриття I Загальноросійського з'їзду Рад. Однак Криворізька Рада, в якій переважали меншовики та есери, була проти цієї демонстрації.

8 та 9 червня на зборах робітників Дубовобалківського, Шмаковського та інших рудників обговорювався поточний момент. На цих зборах виступав представник Катеринославського комітету РСДРП(б) М. В. Копилов, який на той час був редактором газети «Звезда». За наказом виконавчого комітету Криворізької Ради його заарештували. Але робітники звільнили М. В. Копилова.

Капіталісти вимагали від Тимчасового уряду введення на Криворіжжя додаткових козачих загонів для використання їх у боротьбі проти робітничого руху. Вони свідомо ускладнювали економічний стан та продовольче становище, вимагали розпуску загонів Червоної гвардії. Пожвавішали в той же час і дії українських національних партій. Під їх впливом у містечку та на деяких рудниках виникали загони «вільних козаків». Ці загони поступово ввійшли до складу петлюрівських військ та використовувалися проти робітничого руху.

У серпні 1917 року в країні стався корніловський заколот. Він викликав на Криворіжжі, як і всюди, гнівне обурення робітників та селян. Вони рішуче виступили проти місцевих корніловців, заарештували їх, чим повністю зірвали контрреволюційний виступ на Криворіжжі. Боротьба з корніловським заколотом сприяла значному підвищенню свідомості та згуртованості робітників Криворіжжя. Все більше їх число вимагало встановлен-

З якою метою готувалася ця демонстрація? Чому меншовики та есери, які склали більшість у Криворізькій Раді, були проти неї?

Чим пояснити, що в ті часи більшовики користувалися дуже великим впливом

ня влади Рад. Під цим гаслом у вересні 1917 року у Довгинцевому більшовики провели чи не найбільшу на той час у басейні демонстрацію. В ній взяли участь залізничники та жителі селища. Посилення впливу більшовиків у масах привело до того, що ціла низка профспілок на заводах та рудниках опинилася під більшовицьким впливом. Значно зміцнилися позиції більшовиків і у районному бюро професійних спілок Криворіжжя. В кінці вересня і на початку жовтня на рудниках Олександрівському, Інгулецькому, Дубовобалківському, Рахманівському та інших пройшли загальні збори робітників, на яких були прийняті резолюції про передачу влади Радам. Найбільша організація більшовиків у той час була на Дубовобалківському, Донецькому, Рахманівському рудниках, на Гданцівському чавунолварному заводі і на станції Довгинцеве. За спогадами старих більшовиків, у басейні в ті часи діяло до 20 організацій та груп РСДРП(б). Більшовицькі організації північної групи рудників об'єдналися у Вечірньокутську (Дубовобалківську) організацію. Головою її став С. С. Тинок. У жовтні 1917 року вона нараховувала близько 700 чоловік. В той же час організації РСДРП(б), які існували в південній частині басейну, а саме в містечку Кривий Ріг, на станції Довгинцеве, на Гданцівському чавунолварному заводі, у селищі Інгулець, на рудниках Донецькому і Тарапаківському об'єдналися в Криворізьку районну організацію, яка налічувала 300 чоловік. Звістка про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді викликала на Криворіжжі цілу низку мітингів та демонстрацій.

саме у Довгинцевому? Щоб відповісти, вам необхідно порівняти склад робітників цього селища з іншими робітничими районами Криворіжжя.

Чим пояснити, що Північна організація більшовиків була значно більшою, ніж Південна? Чи не свідчить це, що в північній частині Криворіжжя більшовики користувалися більшим впливом, ніж на півдні? Якщо це так, поясніть, чому склалося таке становище?

§ 5. ЗА ВЛАДУ РАД

Загальний настрій робітників Криворіжжя відобразила резолюція шахтарів Олександрівського рудника. В ній вказувалося, що робітники цілком і повністю підтримують Петроградське революційне повстання робіт-

ників та селян. Ця резолюція була надрукована 10 листопада 1917 року на сторінках газети «Звезда». Гірники, металісти й залізничники вимагали від Криворізької Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів взяття влади до своїх рук та усунення від влади адміністрації Тимчасового уряду. Але керована меншовиками та есерами Рада відмовилася виконати вимоги робітників і селян. Обурені цією відмовою, трудящі поставили вимогу переобрання Рад.

Більшість робітників на перевиборах Рад у листопаді 1917 року підтримала більшовиків. Їхні позиції у Криворізькій Раді значно посилилися. Більшовики мали чи не найбільшу порівняно з організаціями інших партій фракцію у Раді. Але антибільшовицькі партії дуже часто блокувалися між собою. Тому більшовикам далеко не завжди вдавалося проводити свої рішення через Раду. Один з керівників більшовицької фракції С. С. Тинок був обраний заступником голови Криворізької Ради.

На засіданні Ради 28 жовтня 1917 року дрібнобуржуазний блок висловив підтримку Українським установчим зборам та Центральній Раді, тим самим виступив проти уряду, який утворився в Петрограді в результаті Жовтневого збройного повстання. Більшовики ж Криворіжжя боролися за встановлення влади Рад на Україні, підтримуючи ЦВК та РНК Росії, і вважали за необхідність скликання загальноукраїнського з'їзду Рад. У складі делегації Криворізької Ради до Києва виїхало два більшовики. Коли ж стало відомо, що Центральна Рада фальсифікувала представництво на з'їзді, значна частина депутатів виїхала до Харкова. Разом з ними були і більшовики Криворізької Ради. З'їзд у Харкові проголосив Україну Республікою Рад, обрав ЦВК і сформував Радянський уряд України.

Наприкінці 1917 року політичне становище на Криворіжжі вкрай загострилося. Боротьба за владу вступила в нову фазу. Саме в цей час розшарування суспільства на Криворіжжі закінчалося. Один блок соціальних сил очолювали більшовики, інший — дрібнобуржуазні партії. Саме ці партії

Чим пояснити, що антибільшовицькі партії дуже часто блокувалися між собою? Що їх об'єднувало? Для того, щоб відповісти на це питання, вам необхідно проаналізувати програми цих партій та встановити їх соціальну опору.

Чим пояснити таке різке розшарування суспільства на Криворіжжі?

складали більшість голосів у Криворізькій Раді. Вони провели рішення про визнання влади Центральної Ради і невизнання Радянського уряду України. На Криворіжжі створювалися нові загони «вільних козаків». Більшовики теж не стояли осторонь. Проводилося озброєння та навчання нових загонів Червоної гвардії. Ці загони створювалися насамперед на рудниках. Саме там більшовицькі організації користувалися підтримкою значної більшості робітників. А у містечку переважав вплив меншовиків, есерів та інших небільшовицьких партій.

Чисельність загонів Червоної гвардії, поповнених революційними робітниками тієї прибулими з фронту солдатами, значно збільшилась. Зброєю для загонів—гвинтівки, рушниці, револьвери, гранати—діставали, де тільки можливо. Частину її передали солдати і козакі Криворізького гарнізону. В селах Інгулець та Веселі Терни червоногвардійці захопили гвинтівки, які Центральна Рада надсилала гайдамацьким куреням.

Назрівало збройне повстання. Був створений ревком і розроблений план збройного повстання у Кривому Розі. Він передбачав повстання на рудниках, а потім похід загонів Червоної гвардії на містечко Кривий Ріг. При цьому необхідно було роззброїти всі гайдамацькі курені. Згідно з планом у день повстання роззброїли гайдамацькі курені не тільки на рудниках, але й в Інгульці і Веселих Тернах. Влада перейшла до рук військово-революційного штабу.

Чи було збройне повстання закономірним? Свою думку обгрунтуйте.

Після цього сталися перевибори Криворізької Ради. Цього разу перемогли більшовики. Головою виконкому Ради було обрано фронтовика, більшовика П. В. Геруцького. У навколишніх волостях Верхньодніпровського, Олександрівського та Херсонського повітів встановлювалася влада Рад. Були ліквідовані волосні управління, які створював уряд Керенського. Для підтримання революційного порядку і боротьби з контрреволюцією були створені робітничо-селянська міліція, народний суд та революційний трибунал. В складі містечкової Ради діяли відділи народної освіти, продовольчий, господарський, фінансовий, комунальний та інші. Був запроваджений робітничий контроль на виробництві. Всі заклади та відділи банків, Гданцівський завод і частина рудників були націоналізовані. Почалося вирішення земельного питання. Для з'ясування продовольчого пи-

тання у Кривбасі у волості направили продовольчі за-
гони. Ці заходи дещо виправили становище. Частину
хліба відправили у голодаючі райони Росії. Але мир-
не життя було перерване громадянською війною та
іноземною військовою інтервенцією.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Серед дослідників історії Криворіжжя існують дві
точки зору на дату встановлення Радянської влади в
басейні. Одні вважають, що це відбулося 15 листопада
1917 року внаслідок описаних щойно подій, інші — що
Радянська влада перемогла 9 січня 1918 року (за ста-
рим стилем). Уважно перечитайте цей параграф і на-
ступний, а також додаткові матеріали, спробуйте з'я-
сувати своє ставлення до цієї проблеми. Не поспішай-
те з висновками. Встановіть факти, які б могли під-
твердити вашу позицію. Якщо ви правильно вирішите
це завдання, то, безумовно, можете претендувати на
оцінку «добре».

§ 6. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА КРИВОРІЖЖІ

1. Донецько-Криворізька республіка

Цю республіку ще називають 25-ю республікою. Рів-
но стільки радянських республік виникло на території
Російської імперії у полум'ї громадянської війни.

...Січень 1918 року. Каледінщина, яка по суті покла-
ла початок громадянській війні, доживала останні дні.
Бойові дії йшли на території робітничого Донбасу. Са-
ме тут концентрувалися революційні сили не тільки з
Харкова та Катеринослава, але й з Белгорода, Брян-
ська, Курська, Петрограда. Бої велися на трьох на-
прямках. Головний удар наносився з Горлівки через Іло-
вайськ на Таганрог. Другий удар йшов з Луганська на
Новочеркаськ. Третій було спрямовано на Міллерово,
Показово, що всіма трьома групами військ командува-
ли колишні царські офіцери: В. Сіверс, Ю. Саблін,
Г. Петров. На бік революції вони перейшли у 1917 році.
Ю. Саблін брав участь у Жовтневому збройному пов-
станні у Москві. Згодом за бойові заслуги під час гро-
мадянської війни був нагороджений орденом Червоно-
го Прапора. А у 1937 році під час сталінських репресій
його розстріляли як «ворога народу». Біографія його

товаришів, учасників розгрому каледінщини, обірвала-ся раніше. Г. Петров був розстріляний англійськими інтервентами в числі 26 бакинських комісарів. В. Сіверс помер від ран у грудні 1918 року. Крутим видався заміс із крові, сліз та горя. Важко було розібрати, де свій, а де чужий, коли брат ішов на брата, син на батька, офіцер на офіцера, солдат на солдата. 29 січня війська на чолі з Ю. Сабліним звільнили Дебальцеве. Каледін, заколот якого провалився, застрелився.

Саме в цей час у Харкові на 4-му обласному з'їзді Рад робітничих депутатів проводилося голосування за утворення Донецько-Криворізької радянської республіки. Ініціаторами цього проекту були Артем (Ф. Сергеев), В. Межлаук, С. Васильченко та деякі інші більшовики. Чим же пояснювалась необхідність такого поспішного утворення цієї республіки? В той час у Києві існувала Центральна Рада, яка запросила кайзерівські війська на Україну для зміцнення своєї влади.

Особливе значення Центральна Рада надавала Кривбасу. Тому, щоб зберегти найбільш розвинений промисловий район України від австро-німецької окупації, і було вирішено створити Донецько-Криворізьку республіку. Отже, вживаючи такі заходи, більшовики бажали залишити на Україні бодай хоч острівець Радянської влади, щоб потім використати його як плацдарм для відновлення держави робітників та селян. Інша справа, що це був не єдиний і далеко не кращий вихід із становища.

Ще раніше, коли частина Донецько-Криворізького комітету РСДРП(б) обговорювала це питання з надзвичайним комісаром України Г. К. Орджонікідзе, останній намагався відмовити Артема та інших членів комітету від штучного відриву Донецько-Криворізького басейну від України. Такі ж поради давав і уряд Радянської України, а саме В. П. Затонський, М. О. Скрипник. Не схвалював рішення про виділення Донецько-Криворізької республіки і В. І. Ленін. Про це свідчать його лист до Г. К. Орджонікідзе, текст

Чому після поразки каледінщини Центральна Рада обрала собі в союзники австро-німецьку армію?

Чому найбільш видатні діячі РСДРП(б) вважали штучне створення Донецько-Криворізької республіки недоцільним? А яка ваша думка? Свою позицію обгрунтуйте.

якого наведено в додаткових матеріалах до цього розділу. Уважно його перечитайте.

Та як би там не було, 14 лютого 1918 року була створена Рада народних комісарів Донецько-Криворізької республіки у складі: голова та народний комісар у справах народного господарства Артем, комісар у справах управління В. Васильченко, нарком фінансів В. Межлаук, нарком у військових справах М. Рухимович. Але недовго існувала ця республіка. Насувалася австро-німецька армія. Тому вже 27 лютого був створений головний штаб по боротьбі з контрреволюцією. Почалося формування Червоної Армії Донецько-Криворізької республіки. Сформовані частини негайно відправлялися на австро-німецький фронт. Після штучного відокремлення промислово розвинених районів від України було завдано великої шкоди єдиному фронту боротьби трудящих як з внутрішньою контрреволюцією, так і з окупаційною армією.

На II Всеукраїнському з'їзді Рад, який проходив у середині березня 1918 року у Катеринославі, було схвалене рішення про злиття Донецько-Криворізької республіки з іншими областями України. Об'єднувалися також і збройні сили. Головнокомандуючим їх був призначений В. О. Антонов-Овсієнко. Керівники Донецько-Криворізької республіки продовжували боротьбу на фронтах громадянської війни. Артем загинув у 1921 році, всі інші були розстріляні під час сталінських репресій.

2. У часи австро-німецької окупації

Зростаюча загроза з боку австро-німецької армії змусила Криворізьку Раду прискорити процес укрупнення загонів Червоної гвардії. Більшість їх була зведена у Криворізький революційний полк. Його командиром став робітник-металіст Р. І. Зорте, начальником штабу — В. А. Валякко, комісаром — С. С. Тинок. Полк нараховував 1226 бійців при 12 гарматах та 30 кулеметах. Він вступив у бойові дії наприкінці березня в районі Пятихаток та Долинської. Тим часом з Криворізького басейну проводилася евакуація виробничого обладнання та інших матеріальних цінностей. Значна кількість більшовиків пішла на фронт. Лише невеличка їх частка залишилася для підпільної роботи у басейні.

29 березня Криворізький революційний полк та ін-

ші загони Червоної Армії залишили Кривбас, відступивши у напрямку Нікополя—Олександрівська. Криворізький полк брав участь у боях з австро-німецькою армією та білокозаками під Олександрівськом, Лихою, Білою Калитвою. Втрати в особовому складі полку були дуже великими. До Царицина дійшло лише 200 бійців. Вони влилися в царицинську групу радянських військ та брали участь в обороні цього міста. Інші загони з Криворіжжя пробивалися через Крим, Ростов та Північний Кавказ, де і з'єдналися з 11-ю армією.

Залізничники евакуювалися з Криворіжжя в Москву і Поволжя. При всій складності ситуації вони вивозили з собою і рухомий склад, тобто паровози і вагони. 29 квітня 1918 року члени криворізького ревкому Г. Лещенко, Т. Скрипниченко та інші привели до Москви поїзд з продовольством. 1 травня вони слухали на мітингу В. І. Леніна, а 4-го були в нього на прийомі в Кремлі.

Австро-німецькі окупанти встановили на території Криворіжжя, як і всюди, жорстокий окупаційний режим. Вони вивозили в Німеччину ешелони з залізною рудою та іншим непродовольчим і продовольчим вантажем. Опір робітників і селян долався за допомогою репресій, масових катувань та розстрілів. У травні 1918 року карателі захопили групу підпільників: В. П. Чередниченка, І. Л. Калиниченка, Ю. Г. Умникову, С. М. Харитонова та П. С. Цибу і розстріляли їх 2 травня поблизу села Катеринівки.

Керівник цієї групи В. П. Чередниченко народився на Київщині у 1870 році. У Кривий Ріг приїхав в середині 90-х років. Пішов працювати на Гданцівський чавуноливарний завод. Вступив у соціал-демократичний гурток, створений у 1902—1903 роках Т. А. Рейніш. У 1905 році на Гданцівському заводі організував свій гурток. За активну участь у революції 1905 року був заарештований та кинутий у губернську в'язницю. Але царські жандарми не змогли зібрати необхідних доказів і змушені були через півроку звільнити Чередниченка. Під час революції 1917 року він брав активну участь у формуванні червоногвардійського загону на Гданцівському заводі.

Після розстрілу підпільників кайзерівські власті заборонили їх ховати. Лише на п'ятий день потайки поховали. Коли у 1919 році у Кривий Ріг повернувся

радянські війська, залишки загинили урочисто перезаховали.

Існувала підпільна група і на Ростковському руднику. Долаючи неймовірні труднощі, підпільники боролися з австро-німецькими і гетьманськими військами. Ця група була також заарештована та знищена.

Жорстокі репресії не зламали трудящих Кривого Рога. Гірники відмовлялися працювати. Саме тому окупаційна влада не змогла налагодити видобуток руди. У червні-серпні залізничники Криворіжжя взяли активну участь у загальноукраїнському страйку залізничників. Розгоралася і партизанська війна проти окупаційних військ. Щоб посилити партизанську боротьбу на Криворіжжі, треба було зміцнити підпілля. Саме в цей час була оновлена більшовицька організація, яка діяла під прикриттям профспілки «Горнотруд». Це була єдина профспілка, яка тоді існувала легально на Криворіжжі.

На рудниках басейну, під назвою загонів самооборони були створені і озброєні робітничі дружини. Звістка про перемогу в Німеччині революції у листопаді 1918 року і повалення гетьманської влади на Україні стала приводом для збройного повстання на Криворіжжі. 15 листопада гірники роззброїли на всіх рудниках і залізничних станціях гетьманські загони та відновили Радянську владу. Місцевий представник гетьманської адміністрації доповів у Київ, що робітники Криворіжжя кількістю 200 чоловік, озброєні гвинтівками, від імені Катеринославської Ради роззброїли членів гетьманської варти, заарештували начальника та зайняли земський та місцеві телефони.

3. Від Директорії до Врангеля

Повстанці не змогли утримати владу в своїх руках. У грудні 1918 року басейн був зайнятий військами Директорії. Боротьба з петлюрівцями йшла майже до лютого 1919 року. 10 лютого цього року Криворізький ревком, який до цього був у підпіллі, оголосив про відновлення на Криворіжжі Радянської влади. Місцеві партизанські загони вступили у взаємодію з частинами 2-ї Української радянської дивізії. Спільними зусиллями вони до 18 лютого повністю звільнили територію басейну та навколишніх повітів від петлюрівських військ. 26

лютого проходив I з'їзд Рад Криворізького району. Були обрані делегати на Всеукраїнський з'їзд Рад. Тоді ж був оголошений містом Кривий Ріг і утворений Криворізький повіт, який увійшов до Катеринославської губернії. Головою повітового виконкому був обраний О. К. Фесенко. Почалося видання повітової газети «Известия». У березні 1919 року був створений Криворізький повітовий раднаргосп, який відав управлінням націоналізованої промисловості. Уряд УРСР направив у місто комісію для обстеження рудників та видобутку руди на Криворіжжі. В ті часи діяло лише три рудники, на яких було видобуто вісім мільйонів тонн руди.

Яке значення мало оголошення Кривого Рога містом? Як у цій події відбилось його зростаюче економічне та політичне значення?

Політична обстановка ускладнювалась. На початку травня 1919 року спалахнув заколот отамана Григор'єва. Його загони захопили значну територію на Правобережжі. 13 травня григор'євці напали на Кривий Ріг і знищили багато мирних жителів. Потім вони залишили місто, але відійшли недалеко. Для боротьби з ними був створений спеціальний штаб та особовий загін, який складався з партійців, міліціонерів та чекістів. Загін роззброїв частину григор'євців та взяв у свою зону впливу залізничні станції. В подальшому на його базі був створений 1-й Криворізький комуністичний полк. На боротьбу з Григор'євим направили військову групу на чолі з О. Я. Пархоменком. 14—15 травня були звільнені Катеринослав та всі залізничні станції між Довгинцевим та П'ятихатками. Криворізький полк у цей час звільняв станції Довгинцеве, Карнаватку та Кривий Ріг (Червону). 23 травня Криворіжжя було звільнено від григор'євців.

15 червня 1919 року у Кривому Розі виникла комсомольська організація. Незабаром на півдні України розгорнувся наступ армії генерала Денікіна. Для боротьби з ним тільки з Криворізького повіту до лав Червоної Армії було мобілізовано 14 тисяч робітників та селян. Наприкінці липня війська Денікіна підійшли до Кривого Рога. Через те, що шлях на Катеринослав і Київ був відрізаний, червоноармійці вирішили відходити через Херсон та Миколаїв у район Одеси. Там вони злилися з Південною групою радянських військ під керівництвом Й. Е. Якіра.

9 серпня денікінці захопили Кривий Ріг. Місцеве населення розгорнуло партизанську боротьбу проти білогвардійців. Восени вона поширилась і набула масового характеру. Бої між партизанами та денікінцями були настільки жорстокими, що місто декілька разів переходило з рук в руки. Наприкінці жовтня партизани вибили денікінців з Кривого Рога і на деякий час закріпилися в місті. Зібравши сили, денікінці 20 грудня захопили Кривий Ріг. На станції Довгинцеве вони взяли в полон приблизно 100 бійців, яких розстріляли й порубали шаблями у станційному селищі. 17 січня 1920 року у Кривий Ріг вступили частини 45-ї стрілкової дивізії під командуванням Й. Е. Якіра. Багато криворіжців вступили до неї і до кавалерійської бригади Г. І. Котовського, що формувалася в селі Лозуватка Криворізького повіту.

У лютому 1920 року поновилася діяльність державної комісії УРСР по обстеженню рудників Криворізького та Нікопольського басейнів. У березні було створено регіональне управління криворізькими рудниками. Першим керуючим управління став криворізький робітник К. І. Михно. Восени того ж року, на Криворіжжі відбувся перший комуністичний суботник. Але обстановка була вкрай неспокійна. В повіті діяло кілька озброєних банд, які тероризували місцеве населення. На ці події ще й досі існують різні погляди. Спробуйте і ви з'ясувати свою позицію. Для цього вам необхідно звернутися до тих матеріалів, котрі наведені у кінці параграфа.

5 березня 1920 року на місто напала банда Шаповала. Нападники вбили начальника міліції М. М. Янова та декількох міліціонерів, пограбували казначейство. Через кілька днів банда була знищена.

Влітку врангелівський фронт підійшов майже до самих південних кордонів Криворіжжя. У басейні був оголошений воєнний стан. У Кривому Розі розташувалися тилові частини та госпіталі 2-ї Кінної армії. Однак захопити Кривий Ріг Врангелю не вдалося. З його розгромом громадянська війна закінчилась.

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

Уважно ознайомтесь з наведеними нижче матеріалами, які були надруковані на сторінках газети «Червоний гірник», і спробуйте встановити своє відношення до подій далеких 20-х років.

1. Як зватися проспекту? (Подається повністю)

Прочитавши в № 197 від 13 жовтня цього року (1990. — В. К.) замітку «Дві позиції», ми поділяємо думку родин Коваленків, Кукушкіних, Герасимова. Проспект (імені К. Маркса, — В. К.) має отримати ім'я Кобзаря. Тут тобі і театр (на жаль, російськомовний) і пам'ятник. Директорові театру імені Шевченка немає чого послатись на погане відвідування, а більше ставити п'єс українських драматургів, наприклад, Володимира Кириловича Винниченка, 110 років від дня народження якого нещодавно відзначили. А щодо «Перейменування зайве», про що каже А. Коваленко, то відповімо йому таке. Не треба нас лякати, досить. Народ Західної і Східної України був і є єдиним, бо він — український. Це нас вороги розлучили і продовжують це робити.

У східній частині України теж повно було так званих «куркульських банд». А це ж був цвіт нації—роботящі, чесні і працьовиті люди, але їх усіх понищили, голодом поморили. То нехай би діти тих, хто не робив, і йшли працювати тепер у колгоспи. А західноукраїнський народ відстоював себе і своє майно від тієї влади, відповідав жорстокістю на дику сваволю, боровся проти знищення.

Облишимо, втім, бо це тема велика, історія в ній не розбереться. А. Коваленко, з усього видно, не українець і не любить землю, яка пригріла його. Годі йому й розп'ятувати про українське, вибачайте на слові.

Отже давайте з приводу перейменувань проспекту зберемо підписи.

Родина ХИЖНЯКІВ
Червоний гірник. — 1991. — 24 січ.

2. Кінець банди Шаповала (Скорочено)

5 січня 1920 року у зведенні губкому КП(б)У про партійну та радянську роботу в Кривому Розі політичний стан в повіті коротко характеризується так: «Настрій робітників співчутливий, про що говорять ухвалені ними резолюції на спільних зборах. Настрій селянства в переважній більшості куркульський, з відтінком самостійності». Ось цей настрій і був однією з причин, яка живила на початку 1920 року бандитизм на Криворіжжі. На південному заході повіту хазяйнувала банда Чирви.

Вся Софіївська волость і частина Верхньодніпровського повіту контролювались «повстанською» армією Федорченка. Від села Веселі Терни «курсав» загін Мелешка. На хуторах навкруги містечка Інгулець знаходилася банда Мазія. На захід від неї був «повстанський» загін під керівництвом братів Клепачів. На руднику «Дубова Балка» діяла банда Чорного Ворона. У самому місті безчинствували численні групи карних злочинців. В «малні» на Карнаватці ховалися молодчки з банди Шаповала. Їх 48-річний ватажок був відомий серед своїх під прізвиськом Хромий. Він вже відбув за вбивство та пограбування 26 років царської каторги. Не дивно, що кістяк його банди становили 30 карних злочинців, які називали себе не інакше, як «сини ображених батьків».

Сфери впливу в місті Шаповал поділяв з бандою Аністрата, яка в основному орудувала на Лихванівському та Терепаківському рудниках. За характером та методами «промислу» вони мало чим відрізнялися одна від одної.

У лютому 1920 року колишній штаб-капітан царської армії Федорченко був призначений повноважним представником повстанської армії Криворізького та Верхньодніпровського повітів. Саме він і готував операцію по захопленню Кривого Рога. Селяни вчасно допомогли чекістам дізнатися про цей намір. Розвідка це підтвердила. Але часу було обмаль. 5 березня вночі банди Шаповала та Аністрата напали на Кривий Ріг. Вони захопили арештантський дім та звільнили 250 карних злочинців, спекулянтів, мародерів. З банку було викрадено 11 мільйонів карбованців. Потім черга дійшла до крамниць на Поштовій та Бондарній (Жовтневій) вулицях. На воротах пивоварного заводу вони вивісили плакат «Штаб повстанців проти комуні». Спочатку бандити грабували багатих євреїв, купців, власників невеличких підприємств, знищували радянських та партійних діячів. Потім до банди Шаповала приєдналися есери і «боротьбисти».

Пізно ввечері в Довгинцеве на дрезині прибули розвідники загону криворізької ЧК. Цим загonom командував С. С. Тинок. 6 березня прибув не тільки батальйон Тинка, а й загін самооборони з Інгульця. Почалася операція по ліквідації банди Шаповала. Вона відбувалася в двох напрямках: в районі Брянсько-Карнаватського рудника та станції Кривий Ріг. Банди Шаповала і Ані-

страта були знищені. Але Шаповал зник з міста. Він був затриманий лише влітку 1921 року. На слідстві виявилось, що Шаповал винний у вбивстві 97 криворіжців. За вироком суду Шаповал був розстріляний. В ході боїв з бандами Шаповала і Аністрата було вилучено 80 гвинтівок і кулемет. А всього за 1918—1925 рр. криворізька ЧК і міліція вилучили у різних збройних формувань 4 чотирьохдюймові гармати з замками, 3175 гвинтівок, 700 наганів і пістолетів, 59 кулеметів та велику кількість холодної зброї.

Н. Піяна, науковий співробітник
історико-краєзнавчого музею, О. Логвинов
Червоний гірник. — 1990. — 4 груд.; 1991. — 24 січ.)

Перечитавши ці рядки, не поспішайте з остаточними висновками. Зважте на те, що тоді на Криворіжжі діяли збройні формування, які повністю склалися з карних злочинців, були і такі формування, котрі відстоювали ідею самостійності України. Як ви гадаєте, чому в окремі моменти історії Криворіжжя діяльність цих формувань пересікалася?

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

З листа В. І. Леніна до Г. К. Орджонікідзе від 14 (1) березня 1918 р.:

«...Щодо Донецької республіки, передайте товаришам Васильченку, Жакову та іншим, що, хоч би як вони ухитрилися виділити з України свою область, вона, судячи з географії Винниченка, однаково буде включена в Україну і німці її завойовуватимуть. Зважаючи на це, цілком безглуздо з боку Донецької республіки відмовлятися від єдиного з рештою України фронту оборони. Межлаук був у Пітері, і він погодився визнати Донецький басейн автономною частиною України; Артем також згодний з цим; через те впертість кількох товарищів з Донецького басейну скидається на нічим не пояснимий і шкідливий каприз, зовсім неприпустимий у нашому партійному середовищі...»

Ленін В. І. Повн. зібр. тв.: — Т: 50. — С: 50.

Запитання до документа

Чому за умов громадянської війни В. І. Ленін вважав створення Донецько-Криворізької республіки та її відокремлення від України помилковим? А яка ваша думка? Свою позицію обгрунтуйте.

Резолюція загальних зборів
робітників рудників міста Кривого Рога
з вимогами припинення війни,
передачі влади Радам та землі селянам
12 жовтня 1917 р.

Заслухавши доповідь т. Вербова про події в Росії та
найближчі завдання робітників та селян, збори поста-
новили:

1. Через те, що Тимчасовий уряд, який в більшості
своїй складається з представників заможних класів, ве-
де країну до розрухи, як це робив і старий царський
уряд, то влада повинна перейти до Рад робітничих, сол-
датських і селянських депутатів.

2. Ради робітничих, селянських і солдатських делу-
татів повинні:

а) покінчити з війною; б) усю землю в державі
націоналізувати і передати селянським комітетам.

3. Відзначаючи, що РСДРП(б) є єдиною революцій-
ною партією, яка не зраджувала в угоду панівним класам
своїй поведінці, закликаємо свідомих пролетарів
та селян підтримати цю партію. Постанова прийнята
одностайно.

Октябрь в Екатеринославе. — Днепропетровск:
Обл. кн. изд.-во, 1957. — С. 166—167.

Перелік депутатів на установчі збори
по Катеринославській губернії,
які висунуті РСДРП(б)

17 жовтня 1917 р.

...14. Ткалик Григорій Дмитрович, 24 роки, село По-
пельнасте Верхньодніпровського повіту, хлібороб...

...17. Смукаус Август Ансович, село Вечірній Кут, то-
варство споживачів, секретар партійного комітету
РСДРП(б)...

Октябрь в Екатеринославе... — С. 175—178.

Із донесення катеринославського губернського
старости в особовий відділ державної варти
про розстріли та грабунки з боку
австро-угорських військ в селах губернії

Згідно з повідомленням Верхньодніпровського по-
вітового старости, 16 червня в селі Лозуватка австрій-
ським загоном було розстріляно десять чоловік і де-

в'ять висічено за участь у пограбуваннях і належність до більшовицької партії...

Губернський староста генерал-майор Черников
Гражданская война на Екатеринославщине. —
Днепропетровск: Промінь, 1968. — С. 41.

...6 липня в селі Софіївка Верхньодніпровського повіту каральним загоном угорських військ розстріляні місцеві селяни: Ілля Семиряга, Тимофій Солко, Сергій Москаленко, Олексій Ковбаса та Андрій Шокотько як учасники Червоної гвардії. 10 липня у селі Мишурин Ріг Верхньодніпровського повіту каральним загоном угорських військ був страчений Павло Марченко, звинувачений у збройному пограбуванні маєтку Савенка та в інших нападах.

Гражданская война... — С. 43.

Постанова загальних зборів селян
та солдат-фронтовиків села Широкого
Криворізького повіту про допомогу
Червоній Армії в захисті Радянської влади
від контрреволюції

13 лютого 1919 р.

Жителі села Широкого на загальних зборах... вирішили привітати Радянську владу та Червону Армію. Вони висловлюють готовність за першим закликом командування виступити зі зброєю на захист Радянської влади від контрреволюційних банд.

Гражданская война... — С. 96.

Телеграма Криворізького районного виконкому
Раднаркому України про свою діяльність
18 лютого 1919 р.

У Криворізькому районі влада в руках Ради. Робота відділів виконкому налагоджується. Порядок встановлюється. Тисячі робітників та селян просять зарахувати їх до лав Червоної Армії і відправити на фронт. Відсутність зброї, взуття й коштів утруднює формування першого Криворізького Радянського полку... Просимо допомогти. Висилайте урядову газету і декрети.

Голова виконкому Фесенко
Секретар Романовський
Гражданская война... — С. 96.

Циркуляр особливої комісії Уккранднаргоспу
про організацію управління рудниками
Криворізького та Нікопольського районів
і про заходи по відбудові рудників

Не пізніше 7 травня 1919 р.

Через оголошену Радою народного господарства України націоналізацію усіх залізних рудників існує невідкладна необхідність складання плану роботи рудників на найближчий час. Комісія по обстеженню рудників... та організації управління ними... ухвалила залучити до цієї роботи технічних керівників підприємств району.

Тому комісія пропонує Вам не пізніше 7 травня цього року надіслати у двох примірниках. Ваші думки про те, які роботи необхідно виконати на очолюваному Вами руднику для того, щоб приготувати його для видобутку руди у майбутньому, і які підготовчі роботи, ремонти та інше треба і можливо провести у найближчі чотири місяці, а також вказати, який... видобуток міг би дати рудник за ці ж місяці... Роботи тимчасового характеру потрібно виділити окремо... Одночасно просимо назвати, окремо по цехах, нинішню кількість робітників та службовців на руднику і вказати, чим вони зайняті.

Голова комісії (підпис нерозбірливий)

Члени комісії (підпис нерозбірливий)

Гражданская война... — С. 119.

Циркулярний лист особливої комісії
Уккранднаргоспу з управління рудниками
про націоналізацію рудників Криворізького
та Нікопольського районів

15 травня 1919 р.

Оголошується Вам про те, що всі рудники Криворізького та Нікопольського районів перейшли у власність Радянської республіки.

Для тимчасового завідування рудниками районів та ... управління ними Радою народного господарства України призначена Особлива комісія, яка розпочала роботу і до якої треба звертатись у всіх питаннях рудничного життя, що потребують вирішення.

Копії декрету та інструкції, котрі до цього додаються, належить вивісити на чільному місці у конторських приміщеннях рудників.

Голова (підпис нерозбірливий)

Члени комісії (підписи нерозбірливі)

Гражданская война... — С. 130.

З оперативного зведення штабу армії
П. Ю. Дибенка про успішне переслідування
банд Григор'єва військами Червоної Армії
23—25 травня 1919 р.

...З Кривого Рога:

Комуністичний Криворізький полк о 9-й годині ве-
чора зайняв станцію Долинська. Противник біжить по
селах і хуторах. Захоплення Долинської проходило під
прикриттям бронепоезда «Пам'яті Свердлова». Вилов-
лювання банд проходить успішно.

24 травня о 6-й годині ранку з боєм зайнятий Бузу-
луцький міст, банди Григор'єва розбігаються по околи-
цях і по селах. Настрій комуністичної роти і радянсько-
го батальйону чудовий.

25 травня о 5-й годині ранку бронепоезд вирушив у
напрямку Апостолова, пустивши вперед кавалерійську
розвідку. О 12-й годині дня команда бронепоезда з'ед-
налася в Апостолові із заставою військ тов. Пархомен-
ка, і о 1-й годині дня поїзд виїхав на станцію Апосто-
лово.

Гражданская война... — С. 132—133:

Список партизанських загонів, що діяли в районі
Криворіжжя у 1919 році

Командир	Місце знаходження загону і ревкому	Чисель- ність за- гону, чол.	Примітка
Таран	с. Миколаївка	400	КП(б)У, вбитий
Дрелевський	с. Настасівка	150	КП(б)У
Дралов	с. Мар'ївка	50	Безпартійний
Назаренко	с. Новомихайлівка	100	КП(б)У
Павленко	с. Андріївка	100	КП(б)У

Гражданская война... — С. 180—182.

Постанова зборів селян с. Лихівки
Верхньодніпровського повіту
про підтримку Червоної Армії та накладення
контрибуції на куркулів

12 червня 1919 р.

Селяни села Лихівки Верхньодніпровського повіту
на зборах ухвалили підтримувати народну Червону Ар-
мію, яка веде боротьбу із зятими ворогами револю-

ції та свободи, завойованої кров'ю трудящих. Вирішили постачати Червону Армію сіном, хлібом та іншими продуктами харчування.

Крім того, ухвалено обкласти сільську буржуазію контрибуцією на користь Червоної Армії.

Гражданская война... — С. 149.

Зведення губкому КП(б)У про партійну та радянську роботу в м. Кривому Розі

5 лютого 1920 р.

...Організація була знову створена після відновлення Радянської влади за ініціативою товаришів Алексеєнка, Воробйова та інших. Вона складається з 24 дійсних членів партії та п'яти кандидатів — 15 робітників, п'яти селян, чотирьох інтелігентів. Організація має чотири осередки: на Брянському руднику — чотири дійсних члени партії і сім кандидатів, у м. Широкому — чотири дійсних члени партії, у Галинській волості — 11 дійсних членів партії, старих робітників, у Веселих Тернах — сім членів партії...

Організація розгорнула роботу в волостях, для селян влаштовуються бесіди по роз'ясненню продовольчої і земельної політики нашої партії. У селах створені осередки. Всього в повіт поки що надіслано вісім робітників... У місті відбулося два мітинги: один — червоноармійський, другий — робітничий. У Кривому Розі існує 14 профспілок, які об'єднують більшість інтелігентських професій. Склад їх дрібнобуржуазний, міщанський та несвідомий.

Правління спілок безпартійні, тільки в одній спілці «Горнотруд» у правлінні є три комуністи. В часи білогвардійщини (на Криворіжжі. — В. К.) існувала тільки одна професійна спілка — «Друкар»...

Настрій серед робітників співчутливий. Про це свідчать резолюції, прийняті ними на загальних зборах. Настрій селянства у більшості свій куркульський, з відтінком самостійності. До махновщини відношення негативне...

Гражданская война... — С. 219—220.

З доповіді тимчасового губкому КСРМУ
губкому КП(б)У про діяльність
після визволення губернії від денікінців

Не пізніше 24 березня 1920 р.

...У Криворізькому повіті була скликана повітова конференція КСРМУ. Існують організації у самому

Кривому Розі, на рудниках Колачевського та Олександрівському, на станції Довгинцеве. В цей час створено спілки в Ігулецькій волості, у містечку Широкому. Є зв'язок з селом.

Гражданская война... — С. 249.

Відомості губкому КП(б)У
про стан роботи на селі

Не раніше 1 травня 1920 р.

Криворізький повіт. У Криворізькому повіті 34 волості. Відділ роботи на селі працює з 1 квітня. Завідуючий відділом тов. Алексеєнко. Усього в повіті 12 комосередків і два райпарткоми: перший розташований в Довгинцевому, другий — у Широкому. Зв'язок між осередками, райпарткомом та повітовим комітетом налагоджений... Відношення селян до Радянської влади співчутливе, до партії — невизначене, до радянських господарств — негативне. Відчувається на селі незначна петлюрівська агітація.

Гражданская война... — С. 257.

Із зведення інформаційного відділу ЦК КП(б)У
про партійну роботу та боротьбу
з бандитизмом у губернії
(Катеринославській. — В. К.)

4 травня 1920 р.

Перша половина березня відзначена рядом бандитських виступів. Скориставшись відсутністю військ, бандити об'єднались у загони по 300—500 чоловік і під керівництвом Мелашка та Гладченка напали на Кривий Ріг і Верхньодніпровськ. В цей час Мелашко, Гладченко та інші ватажки розстріляні Катеринославською надзвичайною комісією.

Гражданская война... — С. 259.

Із повідомлення про мобілізацію комуністів
та безпартійних робітників
(Катеринославської. — В. К.) губернії
на продовольчу роботу

20 червня 1920 р.

...У Кривому Розі мобілізовано всього 100 чол., у Верхньодніпровську — 10 чол., у Новомосковську — 15 чол., у Павлограді — 20 чол., у Синельниковому — 10 чол.

Гражданская война... — С. 276.

Повідомлення про діяльність
Криворізької організації КСМУ

5 серпня 1920 р.

Часто відбуваються лекції, співбесіди, читання рефератів. Більшість цих заходів комсомольці проводять своїми силами. За останні два тижні прочитано лекції на теми: «Про III Інтернаціонал», «Поточний момент», «Меншовики та комуністи», «Комсомол і учні», «Диктатура пролетаріату і Радянська влада» та інші. У колонії «Інгулець» організований клуб, де було проведено своїми силами два мітинги на тему: «Завдання селянської молоді на поточний момент», які мали блискучі результати. В навколишніх селах організовано три селянських комуністичних спілки, котрі тісно пов'язані з повіткомом...

Комсомольцями організована школа-клуб... Готується до скликання безпартійна конференція селянської молоді.

Гражданская война... — С. 289.

Зведення інформаційного відділу ЦК КП(б)У
про партійну роботу
у (Катеринославській. — В. К.) губернії
за липень 1920 р.

10 серпня 1920 р.

...Криворізький повіт. Повіт вважається найкращим за умовами роботи. Зараз він розбитий на сім районів. Є п'ять райорганізацій, 26 комосередків, 25 комнезамів. Останніми днями розкрита значна контрреволюційна змова, яка охопила більшість волостей. Голова заколоту — якийсь Клинач, петлюрівський отаман. Заколот мав зв'язки навіть з самим виконкомом. Виконком розпущено, і створено ревком з трьох осіб. Захоплено та заарештовано деяких активних учасників заколоту., котрий охоплював до 600 чоловік. Вони вже згурпувалися та почали активні дії. Є впевненість у швидкій ліквідації заколоту.

Гражданская война... — С. 291.

Телеграма голови Довгинцевського
виконавчого комітету В. Ю. Клочка
про підтримку довгинцевськими залізничниками
влади Рад

Січень 1918 р.

...Загальні збори ремісників і робітників станції
Довгинцеве прослухали та обговорили телеграму

№ 3340. Вони глибоко схвильовані політичним станом Трудівники залізниці висловили своє розуміння з питання припинення братської війни та піднесли свій мужній голос за владу Рад селянських, робітничих та солдатських депутатів. Ганьба та сором тим, хто через свої особисті інтереси годен страчувати своїх товаришів, тим, хто стоїть проти демократії, тим, хто не жаліє своїх співбратів. Вони повинні понести заслужену кару. Хай живе Рада робітничих, солдатських та селянських депутатів.

Голова Довгинцевського виконавчого комітету
Октябрь в Екатеринославе... — С. 300.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ВІД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ДО ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

ЯК ПОГЛИБИТИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Якщо ви бажаєте поглибити вивчення цієї теми, скористайтесь тим варіантом, який запропоновано для вивчення матеріалу, присвяченого подіям 1917—1920 років на Криворіжжі. Проведіть рольову гру. Докладні методичні рекомендації щодо такої гри ви знайдете у попередньому розділі. Цього ж разу вам необхідно визначитися тільки з темами доповідей, які ви будете обговорювати у процесі рольової гри. Можна запропонувати такі теми доповідей: 1. Особливості економічного розвитку Криворіжжя у 20—30-х роках; 2. Соціальний розвиток Криворіжжя у 20—30-х роках; 3. Основні політичні події на Криворіжжі у 20—30-х роках.

Можливо, ви запропонуєте свої теми. Але в усякому разі проводити рольову гру доцільно лише після вивчення відповідного матеріалу в інших курсах історії. Зрозуміло, що всі учасники гри повинні ознайомитися з усіма матеріалами, наведеними у посібнику.

§ 7. РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ КРИВОРІЖЖЯ У 20—30-х РОКАХ

1. Відбудова на Криворіжжі після громадянської війни

У 1920 році після відновлення Радянської влади на Криворіжжі були зроблені перші спроби відбудови шахт та рудників басейну. Гірничорудна промисловість була вщент зруйнована. На 1 липня 1920 року з 24 тисяч робітників Криворіжжя (у 1913 році) залишилося тільки 1000 чоловік, у тому числі 325 сторожів, 10 техніків та інженерів, понад 600 робітників різних спеціальностей. У 1921 році на Криворіжжі діяла урядова комісія, котра встановила необхідність першочергової відбудови 28 рудників. Відбудовні роботи розпочалися в першу чергу на трьох найбільш великих і найменш зруйнованих рудниках: Артемівському, імені Карла Лібкнехта та Жовтневому. В листопаді 1921 року були видобуті перші тонни залізної руди.

З початком відбудови рудників був утворений єдиний трест, який знаходився на руднику «Дубова Балка». В той же час дрібні підприємства, які належали приватним власникам, були ліквідовані. На початку 1921 року 11 найбільших рудників були взяті під пильну охорону. З решти ж рудників, тобто з 32 дрібних, все обладнання вивезли на найбільші. Шахти та шурфи на недіючих підприємствах були закриті щитами і завалені землею. Надшахтні будови розібрали, а матеріал цих будов звезли на діючі рудники.

З 1922 року починаються відбудовні роботи на всіх більш-менш значних рудниках Кривбасу. Перш за все треба було відкачати з шахт і рудників воду. В період, коли рудники були затоплені, значно підвищився рівень води у колодязях, почали діяти джерела, струмочки й криниці, які існували на Криворіжжі з давніх-давен.

Рівень води на зруйнованих рудниках був досить високий. Так, на руднику імені К. Лібкнехта було відкачано 20 мільйонів відер води. При відкачуванні води

з шахт виділялася дуже велика кількість метану та інших шкідливих газів. Це надовго затримувало відбудовні роботи. Так, наприклад, саме ці гази у 1920 році змусили на шахті «Більшовик» на півтора місяця припинити всі роботи. Відкачування води на шахтах і рудниках здійснювалося за допомогою звичайнісіньких відер вручну.

У 1923—1924 роках був відбудований та введений в дію рудник «Ленінський», а згодом рудник імені Дзержинського. Поряд з цим у басейн — правда, дуже повільно, — почала поступати й нова техніка. Перш за все треба було механізувати таку важку операцію, як буріння. Тоді ж почалася відбудова шахт, кількість яких на Криворіжжі скоротилася до 32. Кожна шахта могла видобувати по 92 тисячі тонн руди, але навіть у 1925—1928 роках рівень видобутку руди не сягав рівня 1913 року. Пояснюється це, головним чином, тим, що в цей період увага приділялася відбудові зруйнованих підприємств. Низьким був також і технічний рівень рудників та шахт Криворіжжя. У 20-ті роки істотних зрушень у технічному обладнанні порівняно з дореволюційним періодом не сталося. У регіоні йшла інтенсивна розвідка рудних покладів. Висновки геологів у 1931 році дозволили твердити, що запаси руди на Криворіжжі майже у п'ять разів більші, ніж це вважалося раніше.

Поряд з розвідкою багатих родовищ залізної руди на початку 30-х років було поставлене питання про використання бідних руд з вмістом заліза від 45 до 52%. До 1932 року такі руди не тільки не розроблялися, але й навіть не враховувалися. Завали та відходи підприємств в цей період становили майже 30 мільйонів тонн. Вміст заліза в них дорівнював 38%. У 1934 році в зв'язку з проведенням робіт по технічній реконструкції Кривбасу виникає науковий інститут «Кривбаспроект» як філія Харківського проектного інституту «Південдіпроруда».

У 1929 році були засновані шахти імені Орджонікідзе, «Комуніст» та деякі інші.

За роки першої п'ятирічки у басейні майже повністю завершився перехід на підземний спосіб розробки залізної руди. Починаючи з другої половини 20-х років на Криворіжжі працювали американські інжене-

ри. Саме вони на початку 30-х років запропонували повністю відмовитися від відкритих розробок руди. В 20-х роках навантаження руди у вагонетки та інші роботи здійснювалися вручну. Виняток становили лише бурові роботи, на яких використовувалися пневматичні установки. Але через недостатню потужність компресорів продуктивність праці на цьому бурінні залишалася дуже низькою. Єдиним транспортним засобом на рудниках були коні. Незначна потужність та незадовільний стан електричного обладнання, яке залишилося у басейні після Жовтневої революції та громадянської війни, не давали можливості для його ефективної експлуатації. Тому на рудниках на підйомних роботах та для приведення в дію насосів, що відкачували воду, застосовувалися в основному парові машини. Вирішальним кроком в енергетичному забезпеченні басейну була побудова у 1927—1928 роках першої черги КРЕС. Її потужність становила 28 тисяч кіловат. Повністю спорудження цієї станції закінчили 23 січня 1930 року. В цей час майже всі дрібні електростанції на рудниках ліквідували, а роздроблені енергетичні мережі об'єднали в єдину систему. Побудова і пуск КРЕС дозволили значно прискорити механізацію основних виробничих процесів. Так, до 1928 року на рудниках Криворіжжя частково використовувалося ручне буріння. А у 1932 році механічне (пневматичне) буріння становило 100%. Для механізації доставки видобутої руди були застосовані скрепери. Нова техніка дозволила збільшити продуктивність праці на 77,9% та зменшити собівартість руди на 10%.

Чому застосування нової техніки дозволяє значно підвищити продуктивність праці та зменшити собівартість продукції?

Перші екскаватори були впроваджені в дію на рудниках «Жовтневому», імені К. Лібкнехта та «Більшовик» («Дубова Балка»). До кінця 1933 року механізація на транспорті досягла 30%, а механічне навантаження руди у залізничні вагони — 60%. Швидкими темпами йшло будівництво нових шахт. У 1933—1940 роках побудовано 12 великих шахт, в тому числі «Комінтерн» рудоуправління імені Дзержинського і «Центральна» рудоуправління імені Рози Люксембург. У 1934 році на шахтах басейну було завершено перехід на безпечну аміачно-селітрову вибухівку, яка повністю замінила динаміт. Раніше, коли використовувався динаміт, в шахтах дуже часто траплялися випадкові вибухи. Справа в

тім, що після загального вибуху в руді залишалися частки динаміту. При подальших операціях з видобутою рудою вони вибухали. Це спричиняло каліцтво і загибель людей. Іноді вибухи траплялися навіть при навантаженні руди у залізничні вагони, що приводило до пошкодження рухомого складу. Але слід зауважити, що нові види вибухівки давали дуже багато шкідливих газів. Це створювало небезпеку, тому що вентиляція шахт була явно недостатньою. Саме тому у 1937—1938 роках на криворізьких шахтах почали застосовувати вентилятори для примусової вентиляції. Але ці заходи в основному були завершені лише у 1940 році. У 30-х роках значно зросла енергооснащеність шахт. Так, якщо у 1932 році загальна потужність усіх двигунів становила приблизно 14 тисяч кіловат, то в 1937-му вона досягла 65 тисяч кіловат. У 1939 році увійшла в дію шахта «Нова» рудоуправління імені К. Лібкнехта, а через три роки на руднику імені Дзержинського почала діяти шахта «Гігант». Вона і нині одна з найбільших у світі.

Визначні показники в праці в цей період показали бурильники С. С. Семиволос, О. І. Митрофанов, Доронін, Бондарчук та інші.

10 червня 1931 року ВРНГ СРСР видала наказ за підписом Г. К. Орджонікідзе про спорудження металургійного заводу в Кривому Розі. Він складався з чотирьох стандартних доменних печей обсягом 900 кубометрів кожна. Завод повинен був переробляти чавун на сталь і прокат. 7 листопада 1931 року відбувся великий мітинг, присвячений закладинам заводу. Але для його будівництва не вистачало коштів і матеріалів. За висновками Г. К. Орджонікідзе на пленумі ЦК ВКП(б) у жовтні 1932 року цьому заводу менше всього приділяли уваги і менше всього давали грошей, а він, на диво, йшов непогано. Все це досягалось завдяки важкій праці будівників заводу.

Технічне переобладнання шахт та рудників привело до того, що не вистачало кваліфікованих кадрів. Тому за планом у 1933—1937 роках потрібно було перепідготувати 3656 робітників провідних професій. У 1934 році на курсах та через індивідуальне навчання було підготовлено 7437 робітників, у тому числі бурильників та прохідників — 3905, машиністів екскаваторів, слю-

Чому впровадження нової техніки завжди породжує проблему підвищення кваліфікації робітників?

сарів та токарів — 1332. Лише за 1933—1936 роки у Кривбасі було підготовлено понад 20 тисяч кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників.

9 січня 1936 року коксохімічний завод у Кривому Розі дав перший кокс. У 20—30-х роках найважчою операцією було навантаження руди. При звичайній продуктивності праці два робітники навантажували за зміну 20—40 тонн руди. Але деякі з робітників значно перевищували цей показник, навантажуючи за зміну до 80 тонн руди. Це була надзвичайно виснажлива праця.

§ 8. СОЦІАЛЬНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК КРИВОРІЗЬСЬКОГО РАЙОНУ У 20—30-Х РОКАХ

Громадянська війна та іноземна інтервенція майже повністю зруйнували Кривбас. Збитки тільки залізничної промисловості становили 124 мільйони 300 тисяч карбованців. Побут шахтарів на початку 20-х років був надто важкий. Регіон залишився без палива. Донбас не працював. Саме тоді почалися розробки місцевих запасів бурого вугілля. Хоча ці запаси були й невеликими, але їх вистачало, щоб запустити електростанції на рудниках та опалити квартири робітників. До 1 вересня 1921 року було видобуто 263 тисячі пудів бурого вугілля. Люди страждали від нестачі одягу й взуття. Наприклад, гірники в шахтах носили звичайнісінькі личаки.

Поряд з відбудовою промисловості у 20—30-х роках на Криворізжі швидко велось будівництво житла та соціально-культурних закладів. У місті було створено чотири житлово-будівельних кооперативи. Ще п'ять таких кооперативів існувало на рудниках. І хоча будувалися нові житлові будинки, гуртожитки, пральні, їдальні, медичні та побутові заклади, їх хронічно не вистачало.

У 1922 році Рада Народних Комісарів УРСР відвела під житлове будівництво у Кривому Розі 5258 десяти землі. Саме тоді в місті вперше почали прокладати тротуари та бруківки. Приступили також до спорудження водогону.

У ті роки в басейні працювало лише дев'ять загальноосвітніх шкіл. Відкривалися вечірні школи й професійно-технічні курси. У жовтні 1922 року на руднику імені Жовтневої революції відкрився вечірній гірничий технікум з чотирирічним строком навчання. У 1929 році його перетворили спочатку в залізничний, а потім у гірничорудний інститут. 1930 року у Кривому Розі бу-

до завершено будівництво учбового корпусу гуртожитку і будинків для професорсько-викладацького складу інституту. Саме тоді цей заклад перевели з рудника до міста, Першими викладачами вузу були П. П. Піроцький, М. М. Журавльов, І. А. Стариков, В. І. Груздьов та інші.

У 1922 році була відкрита школа фабрично-заводського навчання, а через три роки відбувся її перший випуск. Розгорнулася боротьба за ліквідацію неписьменності. Весною 1925 року в місті та в басейні діяло 28 шкіл і пунктів по лікнепу. Наскільки важливою була задача ліквідації неписьменності, можна судити на підставі такого факту. У грудні 1924 року відбувся перший випуск двох груп на руднику імені Артема. Перша група налічувала 21, друга — 16 учнів. З цього приводу стався великий мітинг, на якому були присутні шість тисяч чоловік. Значно виросла кількість учнів у загальноосвітніх школах. Якщо у 1913 році навчалось лише трохи більше 1000 учнів, то у 1928-му — вже 8100.

Швидкими темпами велося у передвоєнному Кривому Розі житлове будівництво. Так, тільки в роки другої п'ятирічки (1933—1938 роки) на це було асигновано 31 600 тисяч карбованців. Якщо в 1924 році тут налічувалось 3280 житлових будинків, то в 1940-му — 24 100. Населення міста на початок 1941 року складало 212 878 жителів. Порівняно з 1925 роком воно виросло майже в чотири рази. У 1925 році вступила до ладу перша черга міського трамваю, яка з'єднала старе місто з Соцмістом, де жили металурги. У 1927 році була побудована перша черга водогону. На кінець 1940 року в місті функціонувало 347 продовольчих, трикотажних та інших магазинів. Працювало 48 ресторанів та їдалень. На початок 1940 року тут діяло 23 лікарні на 1597 ліжок та 28 фізіотерапевтичних кабінетів, працювало 20 аптек.

У 30-х роках у Кривому Розі було декілька спортивних товариств. Розвивалася й мережа загальноосвітніх шкіл. Наприкінці 30-х років у місті налічувалось 50 шкіл, де навчалось 32 тисячі учнів та працювало 1120 вчителів. В 1937 році витрати на народну освіту становили 12 мільйонів карбованців. У 1940 році загальна чисельність студентів усіх вузів, гірничорудного технікуму та медичного училища, які існували у Кривому Розі на той час, становила 1500 осіб. Працювали науково-дос-

дідний і проектно-конструкторський інституту. В 1940/41 навчальному році в 15 школах фабрично-заводського навчання та ремісничих училищах отримували професії 1680 юнаків та дівчат.

У 1929 році в Кривому Розі був відкритий драматичний театр. На початку 30-х років діяли кінотеатр, два палаци культури, 17 клубів на 7250 місць та 60 бібліотек. Напередодні Великої Вітчизняної війни загальноміська газета «Червоний гірник» виходила тиражем в 20 тисяч примірників. Існувало також 15 багатотиражних газет.

У 30-ті роки в місті існувало літературне об'єднання, яке видавало журнал «Кривбас». Його редактором був поет М. У. Олійник, автор декількох поетичних збірок. В літоб'єднанні починали свою діяльність українські письменники О. І. Гуреїв, Д. В. Ткач, драматург Л. А. Юхвід та інші.

§ 9. СТАЛІНСЬКІ РЕПРЕСІЇ НА КРИВОРІЖЖІ

Хвиля репресій, яка розпочалася на початку 30-х років і за допомогою якої «батько всіх народів» Й.

Сталін намагався зміцнити свою владу, не обминула і наше місто. Жорстоко були покарані так звані прихильники «промпартії». До їх складу увійшли найбільш компетентні керівники промисловості, серед яких — завідувачий «Південрудтрестом» Матросов, головний геолог Фукс та інші. Були репресії, пов'язані з діяльністю так званої УВО («Української військової організації»). В цій справі обвинуватили, заарештували і розстріляли декількох керівників міської партійної організації, у тому числі й секретаря міськкому партії Сірка. Потім посяпалися звинувачення у троцькізмі. Було заарештовано велику групу керівників, серед яких — Драйцер, Ричков, Васін, Котов, Лебедєв та інші. Але головні акти трагедії розігралися в 1937 році. Саме тоді почалися масові репресії та повальні арешти «ворогів народу». Зараз з'ясувалося, що це були сфабриковані справи.

Ось один з прикладів того, як це робилося. Криворізькі гірники виконали завдання другого п'ятирічного плану за три роки — 31 грудня 1935 року. Велика група керівників і передових робітників була нагороджена

Чим пояснити цю хвилю репресій? Якими були її наслідки? Щоб відповісти, уважно прочитайте цей параграф.

орденом Леніна. Серед них — керуючий трестом «Руда» Трехтер, головний інженер рудника імені Чубаря Ковальов, начальник дільниці Онопрієнко. Орден Трудового Червоного Прапора вручили головному інженеру тресту «Руда».

Цей успіх криворізьких гірників заспокоїв керівників важкої промисловості у центральних відомствах. Вони значно зменшили фінансування на розвиток гірничорудної промисловості. Так, майже зовсім не виділялися кошти на підготовчі роботи, внаслідок чого не створювалися умови для майбутнього видобутку руди. А тим часом старі горизонти вибували з ладу, над новими ж ніхто не працював. У 30-ті роки будувалися нові доменні печі, і потреби в залізорудній сировині зростали. Коли з'ясувалося, що Криворіжжя не має змоги їх задовольнити, почали шукати крайніх. У Кривбас спеціально для цього приїхав інструктор ЦК КП(б)У Лозовий. Не виникаючи особливо в суть справи, він підготував доповідну записку, де було висунуто бездоказове твердження про те, що причиною відставання у Кривбасі є масове шкідництво. Мовляв, у рудниках, в партійних і радянських установах звили гніздо троцькістсько-націоналістичні організації. Вони своїми шкідницькими діями і довели Кривбас майже до повної зупинки. Таким чином, ті ж самі люди, яких ще вчора нагороджували орденами за трудові досягнення, були перетворені на «ворогів народу».

Чи була діяльність керуючого трестом «Руда» антирадянською? Свою точку зору, доведіть, посилаючись на факти.

Втім, секретар міськкому КП(б)У Хогаевич зробив спробу відвернути загрозу, що нависла над містом: на XIII з'їзді КП(б)У у травні 1937 року він рішуче виступив проти звинувачення у шкідництві і розкрив суть справи. На протязі кількох років керуючий трестом «Руда» звертався з рішучими протестами проти дій Наркомважпрому, який зовсім не давав коштів на підготовчі роботи у Кривбасі, підходячи до видобутку залізної руди з точки зору суто споживацької, тобто задовольняючи лише поточні потреби металургії в сировині і не заглядаючи навіть на два-три роки вперед.

Але переконати центр йому не вдалося. Незабаром заарештували і розстріляли й самого Хогаевича. Були репресовані секретарі міськкому партії Цвіль, Танігін, член бюро міськкому партії, директор «Криворіжсталі»

Веснік, редактор «Червоного гірника» Чечель, секретарі Центрально-Міського райкому партії Зів, Потєбня, секретар міськкому комсомолу Федоров, завідуючий відділом культури міськвиконкому Лобанов, керуючий трестом «Руда» Трехтер, головний інженер Черников, голова профспілки гірників Карпов, керівники рудоуправління Ковальов, Попов та інші. Терор поширився і на робітників. Шаhtarів цілими групами арештовували на рудниках, службовців — в установах, обвинувачуючи у шкідницьких діях. На бюро міськкому партії було терміново розглянуто питання про контрреволюційну шкідницьку діяльність троцькістсько-зінов'євської групи на руднику імені Кагановича (нині імені XX партізду). З протоколів відомо, що «ворогами народу» були оголошені парторг шахти Кравченко, начальник спецчастини Шмалько та інші. Подібне творилось і на інших рудниках. На сторінках республіканської газети «Комуніст» тодішній секретар Дніпропетровського обкому партії Фролов писав, що довгий час на шахтах та рудниках Кривбасу орудували троцькістсько-бухарінські і буржуазно-націоналістичні фашистські банди. Вони шкодили, де тільки можна. «Вороги народу» затримували і зривали капітальне будівництво, впроваджували шкідницьку систему розробок, чинили аварії й диверсії, майже не проводили підготовчих та геологорозвідувальних робіт. Там же Фролов згадував, що лише за перші місяці 1938 року на місце репресованих були висунуті 700 нових працівників.

Про масштаби репресій свідчить, наприклад, «довідка про склад апарату Криворізького міськкому», в якій повідомлялося, що наприкінці 1936 року міськком довгий час був без секретаря. Крім цього, в його апараті було ще шість вакансій завідуючих відділами та інструкторів.

Криваві події не обминули жодної установи. «Ворогом народу» було оголошено керуючого банком Дубинського, його заступника Левицького, працівників банку Марієнка, Акулова та багатьох інших. Особливо великих втрат зазнали культурні установи, заклади народної

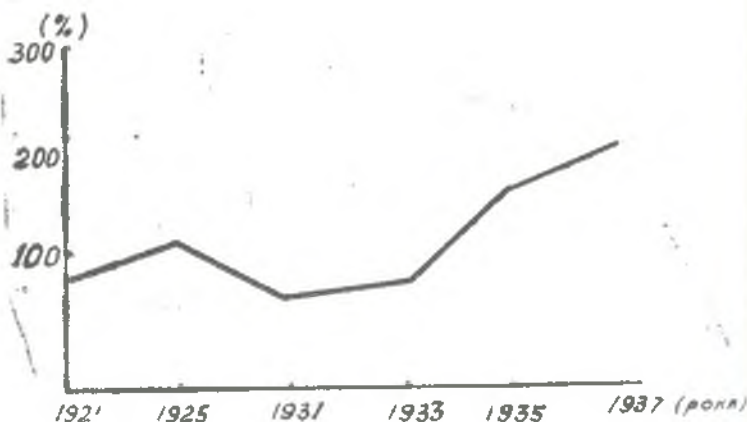
Чому у так званих «шкідницьких діях» звинувачували не тільки керівників, а й простих робітників?

освіти: школи, технікуми, вузи. Стандартним звинуваченням була участь у троцькістських та націоналістичних організаціях. Один з викладачів педінституту В. П. Запольський згадував, що його брат, будучи відомим комсомольським активістом, тривалий час вчителював. Потім поступив до аспірантури в Москві. Але знайшовся анонімщик, який написав, що Запольський — націоналіст. Цього було досить, щоб його заарештували та кинули до табору. Відбувши строк, він повернувся до свого міста, працював у наукових установах. Але все це було в його житті лише після реабілітації. Багатьом же подібні звинувачення коштували життя. Постраждали від репресій десятки викладачів гірничорудного та педагогічного інститутів, завідувачий міським відділом народної освіти, багато вчителів та директорів шкіл, наприклад, вчитель Стасов зі школи № 8, директор школи № 32 Орлов та інші.

Чому найбільш тяжких втрат зазнали саме заклади культури та освіти?

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

1. Проаналізуйте діаграму видобутку руди в Кривбасі за 1925—1937 роки (за 100% взято кількість руди, видобутої у 1925 році).

Які висновки можна зробити на підставі цієї діаграми? Чим пояснити, що між 1925 та 1933 роками був період, який характеризувався значним зменшенням видобутку руди? Чи не вплинули на роботу криворізьких рудників сталінські репресії? Свою думку доведіть, посилаючись на діаграму.

2. Які висновки можна зробити на підставі наведених цифр?

Роки	Видобуток руди, тис. т	Продуктивність праці			Кількість робітників, чол.
		бурхав. лопатника	робітника		
			в шахті	на руднику	
1921—1922	25,9	3,5	2,3	0,95	528
1922—1923	169,4	4,05	2,38	1,27	1061
1923—1924	441,1	4,55	2,6	1,5	2012
1924—1925	1291,4	5,4	3,05	1,81	6001

Щоб ваша відповідь була більш глибокою, спробуйте відповісти на такі запитання. 1. Встановіть період найбільш бурхливого розвитку Криворіжжя у 1921—1925 роках. Чому такі темпи розвитку спостерігалися саме в ці роки? 2. Де була найвища продуктивність праці робітників? Чому саме там? 3. Чим пояснити, що продуктивність праці робітників у шахтах була вища, ніж у рудниках?

3. Характеристика рівня води на шахтах і рудниках Криворіжжя на початок відбудовчих робіт після громадянської війни.

Рудники та шахти	Рівень води в річці, м	Рівень затоплення, м	Глибина робіт, рахуючи від поверхні, м
Шахти			
Рахманівка № 5	28	35	140
імені Валявка	32	36,2	70
«Інгулець»	32	32	52
«Суха Балка»			
№ 1	50	68	84

№ 2	50	70,6	120
№ 7	50	70	70
Рудники			
«Артемівський»	36	21	76
«Дубова Балка»	4	4	300
імені Фрунзе	48	40	65
«Жовта Ріка»	96	94,5	80

Які висновки можна зробити на підставі співвідношення цих цифр?

П р и м і т к а. Рівень води в річці встановлено відносно географічної висоти місцевості, а рівень затоплення шахт та рудників — відносно найбільшої глибини робіт на тій чи іншій шахті чи руднику.

4. Видобуток руди на Криворіжжі у 1929—1934 роках.

Порівняйте наведені нижче цифри, характеризуючи розвиток залізорудної промисловості Криворіжжя у 1929—1934 роках, та спробуйте відповісти на такі запитання. В які роки спостерігалися найбільш високі темпи розвитку Криворіжжя? Що розвивалося швидше: шахти чи рудники? Чим це пояснити? Для того щоб ваша відповідь була більш обґрунтована, накресліть лінійну діаграму розвитку Криворіжжя в ці роки за кожним показником окремо. Порівняйте діаграми.

Роки	Кількість видобутої руди, тис. т	В тому числі		Видобуток руди підземним способом по відношенню до кар'єрного, %
		на рудниках	на шахтах	
1928—1929	5127,5	1489,8	3737,7	70,9
1929—1930	9784	2200,8	7583,8	77,5
1931	7620,6	1208,5	6418,1	84,1
1932	7925,5	902,1	7023,4	88,7
1933	8979,2	799,4	8179,8	91,4
1934	13 286	451,3	12845,5	96,4

5. Енергетичне та силове обладнання Криворіжжя у 20-х роках

Підйомні машини			Парові машини		Електричні машини				
парові	електричні	кінці	кількість	потужність, к. с.	на шахті		на руднику		
					кількість	загальна потужність, кВт	кількість	загальна потужність, кВт	
01.01.1914									
68	36	39	130	7 987	39	5 891	139	2 755,9	
1924—1925									
3	32	32	10	3 655	14	4 460	99	4 150	

Які висновки можна зробити на підставі цих даних? Якої шкоди енергетичному обладнанню Кривбасу завдала громадянська війна? Чи можна на підставі цих цифр визначити напрямок розвитку енергетичного обладнання Криворіжжя у 20-х роках? Свої висновки доведіть, посилаючись на дані таблиці.

6. На початку 30-х років у Кривбасі було проведено реформу заробітної плати. Замість раніше існуючої десятирозрядної сітки для робітників вводилася восьмирозрядна сітка. Для робітників провідних спеціальностей (бурильники, лопаточники, кріпильники, машиністи екскаваторів та їх помічники) була запроваджена прогресивно-преміальна, а для інших працівників — погодинна оплата праці. Порівняйте наведені цифри та спробуйте відповісти на такі запитання. 1. З якою метою було проведено реформу оплати праці? 2. Чому для робітників провідних спеціальностей була запроваджена прогресивно-преміальна система, а для інших робітників — погодинна оплата? Щоб ваша відповідь була більш обґрунтована, спробуйте накреслити стовпчикову діаграму по кожному розряду окремо. Порівняйте ці діаграми.

Розряд	Стара ставка. крб.	Нова ставка, крб.	
		для відрядників	для погодни- ників
1	1,3	2	1,65
2	1,5	2,25	1,85
3	1,65	2,7	2,2
4	1,9	3,25	2,65
5	2,1	3,9	3,2
6	2,4	4,8	3,95
7	2,6	6	4,95
8	2,95	7,5	6,2
9	3,25	—	—
10	4	—	—

Наші земляки 20-х років

Багатою була земля криворізька на талановитих людей. Хотілося б розповісти про деяких з них.

Пимін Петрович Губський народився у 1875 році у звичайній селянській родині, що складалася з п'ятох чоловік. Пимін був старшим сином. Землі в сім'ї було обмаль, тому він довгий час працював на залізниці ремонтником колії. Потім робив кочегаром на паровозі у П'ятихатках. Маючи від природи неабиякі здібності, Пимін Петрович самотужки вивчився на помічника машиніста і з 1903 року працював у Довгинцевому. В грудні 1905 року брав активну участь у загальному страйку криворізьких залізничників, за що був заарештований та засланий на Кавказ. Покарання відбував у в'язниці Метехського замку у Тифлісі. Після звільнення йому заборонили жити у Кривому Розі, і Пимін Петрович змушений був працювати залізничником далеко від рідних місць. У 1920 році Губський повернувся на Криворіжжя і був рекомендований на роботу у Зеленівську волость. Син його, Михайло, організував у П'ятихатках перший райком комсомолу. У 1920 році П. П. Губський загинув при ліквідації банди

карних злочинців, яких дуже багато було в ті часи у регіоні.

У 20-х роках на Криворіжжі жив та майстрував свої аероплани Григорій Іванович Прокопенко. Він народився у 1896 році. Природа наділила його неабияким розумом, і завдяки цьому Григорій самостійно опанував спеціальність механіка, однак працював шофером у повітовому комітеті КП (б)У. Він мав майстерню на вулиці Першотравневій, 6 (до речі, будинок цей зберігся дотепер) і власними руками побудував декілька аеропланів, на яких успішно літав. Льотне поле тоді знаходилося у районі Дзержинського рудника. У квітні 1934 року з Харкова прибула авторитетна комісія, щоб ознайомитися з досягненнями Григорія Івановича. Саме в цей час він побудував свій новий аероплан, але під час випробувань аероплан потерпів катастрофу, а льотчик загинув.

Наш вірний друг трамвай

За часів перших п'ятирічок у Кривбасі було реконструйовано та введено в дію дуже багато шахт. Розпочалося будівництво одного з найбільших в СРСР металургійних комбінатів. Місто розросталося, його населення швидко збільшувалося. Для доставки працівників до місця роботи вже недостатньо було поїздів, які курсували між станціями Кривого Рога. Не поліпшували справу й вантажні машини, котрі використовувалися для перевезення людей. Тому було вирішено у 1933—1934 роках збудувати у Кривому Розі перші трамвайні колії від площі Леніна у Центрально-Міському районі до заводу «Криворіжсталь». Довжина першої трамвайної лінії була близько п'яти кілометрів. Тут же необхідно було побудувати трамвайне депо і тягові підстанції. На допомогу криворіжцям прийшли кияни, під керівництвом яких усі ці споруди й будувалися. У Києві ж навчалися перші водії криворізького трамваю та інші експлуатаційники. Пуск першого маршруту став великою подією в місті, хоча на ньому курсувало лише два вагончики, та й колія була лише однорядна. Наприкінці 1936 року довжина трамвайної колії сягала вже 11 кілометрів. Трамвай почав ходити до коксохімічного заводу. На колії були численні стрілки, тому трамвайні вагончики зустрі-

чалися на роз'їздах та очікували один одного. У 1939 році доєжина трамвайної колії сягала вже 22 кілометрів. Центральньо-Міський район був зв'язаний з металургійним та коксохімічним заводами і Соцмістом. Після Великої Вітчизняної війни нова трамвайна колія простяглася на Південний ГЗК. Почався рух по двох коліях.

З історії кінофікації у Кривому Розі

У 1930 році в місті був побудований кінотеатр імені В. І. Леніна на 720 місць з одним залом. У 1950 році його було реконструйовано, і у тому вигляді він зберігся дотепер. Першим фільмом, який криворіжці побачили у новому кінотеатрі, була історико-революційна стрічка режисера Сергія Юткєвича «Золоті гори», присвячена заводові «Червоний путіловець». На той час цей фільм належав до шедеврів радянського німого кіно. Коли ж фільм озвучували, то музику до нього написав Дмитро Шостакович. Фільмокопія першого радянського звукового фільму «Путівка в життя» Миколи Екка прийшла на криворізький екран набагато раніше, ніж у деякі великі міста. Цей твір розкривав важливу для того часу тему — виховання підлітків, покалічених війною та іншими примхами життя.

Усього на дев'ять днів була одержана в кінотеатр фільмокопія «Чапаєва». Демонстрація фільму почалася в перший день нового 1935 року. У «Червоному гірнику» був надрукований графік кіносеансів. Він стояв поруч із зведенням про видобуток руди. В середньому на добу приходилося в ці дні по шість сеансів, але бувало й більше. Існує легенда, що навколо кінотеатру були розкидані намети, де морозної доби чекали своєї черги гірники дев'яти місцевих рудників, будівельники й металурги «Кривбасу», як звалася на початку 30-х років будова «Криворіжсталі». Механізатори Лозуватської та Олександрівської МТС теж бажали подивитись цей фільм. Усього ж «Чапаєва» подивились майже 30 тисяч криворіжців. Місцеві газети повідомляли, що 700 чоловік із заводу «Комуніст» увечері під марш духового оркестру по пухкому снігу рушили до кінотеатру. Так криворіжці йшли дивитись «Чапаєва»...

Червоний гірник — 1990. — 8 груд.

Попередники «Червоного гірника»

У відомої загальноміської газети були й попередники. Один з них — газета «Рудничный рабочий». Вона видавалася у 1922—1923 роках двічі на тиждень російською мовою. Тираж її становив приблизно 1,5 тисячі примірників. Видавали газету повітовий комітет КП(б)У, повітвиконком і губернський відділ Всеросійської спілки гірників.

Втім, і у «Рудничного рабочего» були попередники. У 1920 році виходила стінгазета «Кривукрроста», тобто газета українського відділення Російського телеграфного агентства, яке існувало з 1918 по 1935 рік, а потім дістало назву ТАРС. Друкувалася стіннівка з одного боку аркуша розміром 50х80 сантиметрів. Іноді вона виходила розміром 40х50 сантиметрів. Це була суто інформаційна газета. Тираж не перевищував 500 примірників. Стіннівку розклеювали по місту. У газеті переважали повідомлення по Кривому Рогу, країні Рад та про зарубіжні події. Друкарня цього видання містилася на вулиці Поштової у будинку Гольдштейна.

У 1921 році тираж газети збільшився, а вона дістала назву «За роботу». У 1922 році її перейменували на «Рудничный рабочий». Редакція газети розташовувалася на вулиці Миколаївській (нині вулиця Леніна). Матеріали у ній друкувалися найрізноманітніші: і про загальні збори гірників Ростковського, Галковського та Колачевського рудників, і про ліквідацію численних банд карних злочинців та про інші події.

У 1923 році видання газети припинилося через нестачу паперу. 27 грудня 1924 року почала виходити газета «Красный горняк». 27 жовтня 1928 року вона стала друкуватися українською мовою і дістала назву «Червоний гірник».

Їх імена в історії міста М. М. Янов

Матвій Маркович Янов народився 1895 року в селі Дмитрівка на Одещині в сім'ї робітника. Після смерті батька сім'я переїхала до Олександрії. Тут 12-річний хлопчик почав працювати у міській друкарні, читати заборонену літературу. На початку першої світової війни познайомився з засланими революціонерами. У 1915 році М. М. Янов був мобілізований на фронт, а у травні 1917-го став більшовиком. Наприкінці 1917—

на початку 1918-го бився за владу Рад у Ростові-на-Дону. Восени 1918 року приїхав до Кривого Рога, де проживала його дружина. Працював у міській більшовицькій організації. У зв'язку з наступом Денікіна переїхав до Миколаєва, де брав участь у роботі підпільної організації. Був виданий провокатором, але уник арешту і знов приїхав на Криворіжжя. З відновленням Радянської влади очолив у Кривому Розі карний розшук та боровся з бандитами у повіті. 5 березня 1920 року, поблизу Торговельної вулиці загинув у бою з бандою Шаповала. Похований у сквері біля кінотеатру імені В. І. Леніна. Саме тоді Криворізький повітовий з'їзд Рад перейменував Торговельну вулицю на вулицю М. М. Янова.

П. П. Сиволап

Народився Полікарп Пилипович Сиволап у 1894 році у сім'ї криворізького робітника. Ще підлітком почав свою трудову діяльність. Послідовно працював на рудниках Інгулецькому, Карпаса, Колачевського. Напередодні першої світової війни вступив до об'єднаної соціал-демократичної організації, яка існувала на Криворіжжі. В роки війни опинився під впливом більшовика В. П. Чередишченка. З цього часу Сиволап став організатором страйків, включився в боротьбу проти війни та царизму. 24 квітня 1917 року офіційно вступив до лав РСДРП (б). П. П. Сиволап швидко проявив себе талановитим організатором. Багато сил він віддав створенню та озброєнню загонів Червоної гвардії. Його було обрано членом Криворізької Ради і міському РСДРП (б). Полікарп Пилипович брав активну участь у підготовці та проведенні збройного повстання за владу Рад на Криворіжжі. Після перемоги повстання він став спочатку членом ревкому, а потім членом виконкому новообраної Криворізької Ради. У березні 1918 року Сиволап був делегатом II Всеукраїнського з'їзду Рад, який відбувся у Катеринославі. На з'їзді його обрали членом ВУЦВКу. У березні-квітні цього ж року він боровся проти австро-німецьких окупантів, разом із загонами червоногвардійців Криворіжжя виступав на Дон, де був поранений.

У липні 1918 року Полікарп Пилипович представляв криворізьких більшовиків на I з'їзді Комуністичної партії (більшовиків) України. Після з'їзду Сиволап був направлений на Україну для ведення підпіль-

ної роботи, командував партизанським загonom у Новомосковському повіті Катеринославської губернії. На II повітовому з'їзді Рад у квітні 1919 року його обрано головою Криворізького повітового виконкому Рад. У 1919—1920 роках займав посаду військового комісара у частинах Червоної Армії. З остаточною перемогою Радянської влади у Кривому Розі деякий час був головою ревкому. В березні 1920 року його було вдруге обрано головою повітового виконкому Рад. У серпні того ж року з'їзд Рад у Катеринославі обрав його до складу губвиконкому. З середини 1920 року П. П. Сиволап перебував на радянській роботі в Катеринославі. У 1921 році працював у Криму. У 1921—1923 роках він — уповноважений народного комісаріату робітничої та селянської інспекції України в Катеринославській губернії. У 1923—1924 роках перебував на посаді керуючого «Південрудтрестом». Він багато уваги приділяв відбудові рудників Кривбасу. Наступні два роки очолював Одеський губнаргосп, а з 1927 року став першим заступником наркома фінансів УРСР. У 30-ті роки Сиволап перебував на відповідальній роботі в Наркоматах легкої і будівельної промисловості та Наркоматі зовнішньої торгівлі СРСР. В старому районі міста, де він жив, є вулиця його імені.

В. А. Валявко

Василь Антонович Валявко народився у селі Адамівці на Одещині. В дитинстві був пастухом, наймитом у поміщика. У 1898 році сім'я Валявка переїхала на рудник «Жовта Ріка», і Василь став працювати там конононом, потім учнем слюсаря. У 1904 році перейшов на рудник «Дубова Балка». Тут він увійшов до підпільного гуртка РСДРП. Під час революції 1905—1907 років В. А. Валявко брав активну участь у жовтневому та грудневому політичних страйках. У травні 1906 року його було заарештовано та кинуте у Херсонську губернську в'язницю. Суд виніс вирок — три роки заслання у місто Холмогори Архангельської губернії. Наприкінці 1909 року Василь Антонович повернувся на Криворіжжя і став працювати на руднику Колачевського. На початку першої світової війни переїхав до Катеринослава, де був обраний заступником голови лікарняної каси Брянського заводу. Через переслідування поліції змушений був переїхати у Маріуполь. Але з тієї ж причини знову повернувся до Ка-

теринослава. За підпільну роботу в квітні 1916 року був заарештований та засланий в Іркутську губернію.

Після Лютневої революції 1917 року повернувся до Катеринослава. Був обраний членом міського комітету РСДРП (б), депутатом Ради, членом міської думи. Після збройного повстання у січні 1918 року очолив ревком та військовий комісаріат Кривого Рога. У складі 1-го Криворізького революційного полку боровся проти австро-німецьких окупантів, брав участь в обороні Царицина. З 1919 року В. А. Валявко працював в органах надзвичайної комісії в Катеринославі. Після громадянської війни був головою Олександрівського виконкому Рад, головою Кременчуцького губраднаргоспу. В 1926 році працював у торгпредстві СРСР у Німеччині. Одна з шахт Кривого Рога названа його ім'ям. У Центрально-Міському районі встановлено бюст В. А. Валявка.

С. С. Тинок

Степан Семенович Тинок народився 1887 року у селищі Кривий Ріг у селянській сім'ї. Закінчив початкову школу. В 15 років став учнем слюсаря, а через рік молотобойцем у кузні Брянського рудника. Під час революції 1905—1907 років молодий робітник брав участь у страйках та демонстраціях. У ті роки він входив до складу партії есерів-максималістів. Після поразки революції 1905—1907 років відійшов від есерів, став безпартійним. У 1909—1911 роках перебував на військовій службі в Новгороді. Після повернення на Криворіжжя працював слюсарем на Брянському руднику. В 1914 році перейшов на рудник «Дубова Балка». Звідси на початку першої світової війни був мобілізований на фронт. Після Лютневої революції повернувся на рудник «Дубова Балка». Під впливом В. А. Валявка 1 квітня 1917 року він вступив до РСДРП (б). У липні того ж року його обрали депутатом Криворізької районної Ради, а після переобрання Ради у листопаді — заступником голови. У травні 1917 року на руднику «Дубова Балка» за участю С. С. Тинка був сформований загін Червоної гвардії. У 1918 році він став заступником начальника політштабу 1-го Криворізького революційного полку.

У 1920 році Степан Семенович повернувся з фрон-

тів громадянської війни і став головою Криворізького тимчасового ревтрибуналу та звідуючим повітовим відділом надзвичайної комісії по боротьбі з бандитизмом. У 1922 році працював начальником Криворізької повітової міліції, а у 1923—1924 роках — прокурором Криворізького округу. З вересня 1924 року по березень 1928 року С. С. Тноок — помічник прокурора Катеринославської губернії. У передвоєнні роки був на господарчій роботі, працював на руднику імені Жовтневої революції. На початку Великої Вітчизняної війни займався евакуацією обладнання та рудничного майна на Урал. Після війни працював помічником прокурора у Верхньодніпровському, а потім у Широківському районі. У 1953 році С. С. Тноок вийшов на пенсію.

М. С. Монастирський

Мусій Семенович Монастирський народився у Могилівській губернії в сім'ї робітника. З 14 років пішов працювати учнем слюсаря. В 1899 році переїхав до Катеринослава, де познайомився з соціал-демократами. На початку 1902 року був прийнятий слюсарем у паровозне депо станції Довгинцеве. У кінці 1902 — на початку 1903 року він утворив соціал-демократичний гурток. У червні 1905 року Мусій Семенович був одним з організаторів страйку солідарності залізничників Довгинцевого з моряками броненосця «Потьомкін». За це його звільнили з роботи. У жовтні-грудні 1905 року брав активну участь у революційних подіях на Криворіжжі. Після придушення революції М. С. Монастирський уник арешту і був змушений на довгі роки перейти в підпілля. Лютнева революція застала його в селі Саксагань, де він боровся за владу Рад. Під час громадянської війни працював в тилу як у австро-німецьких окупантів, так і у денікінців. У листопаді 1919 року Мусій Семенович був заарештований на станції Верхньодніпровськ і розстріляний.

О. І. Семиволос

Олексій Ілліч Семиволос народився у 1912 році в селі Квітках на Черкащині в сім'ї робітника. З 1929 року почав працювати в Кривбасі — спочатку коногоном на руднику імені Артема, а з 1934-го — бурильником на руднику імені Ілліча. Виступив ініціатором методу швидкісного багатозабійного буріння, чим сприяв

здійсненню справжньої революції в залізорудній промисловості 27 липня 1940 року він поставив рекорд, оббуривши за зміну 18 забоїв і виконавши 12 змінних норм. У 1941—1944 роках, О. І. Семиволос працював бурильником на рудниках Уралу. Він не раз повторював рекорди високої продуктивності праці, передавав свій досвід багатьом гірникам Уралу. В квітні 1942 року був відзначений Державною премією.

З 1944 року Олексій Ілліч працює керуючим, а згодом заступником керуючого рудника імені Ілліча. Нагороджений двома орденами Леніна та іншими орденами та медалями СРСР.

ЧАСТИНА IV

XI КЛАС

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

КРИВИЙ РІГ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

ЯК ВИВЧАТИ ЦЮ ТЕМУ

Велика Вітчизняна війна — це біль нашого народу. В кожній родині є свій герой. Тому вивчення теми бажано якомога ближче донести до кожного учня. При цьому необхідно повніше використовувати місцевий матеріал. Один з найбільш ефективних прийомів — лекція у шкільних музеях бойової і трудової слави. Але проводити її повинен не вчитель, а група найбільш підготовлених учнів. Саме тому у побудові матеріалу спочатку викладено найбільш головні події, що стосуються усього міста в цілому, а потім подано додаткові матеріали, які можна використовувати під час підготовки таких лекцій.

§ 1. У ВАЖКІ ЧАСИ

22 червня 1941 року гітлерівська Німеччина напала на нашу країну. Жителі Кривого Рога, як і всі радянські люди, з боєм сприйняли цю звістку. 22—23 червня у місті і на рудниках відбулися сотні мітингів, у яких взяли участь по суті всі мешканці міста. Так, наприклад, більше трьох тисяч гірників шахти Інгулець висловили готовність захищати Батьківщину. Тисячі гірників та металургів подавали заяви про відправку на фронт добровольцями. Однак шахта чи цех заводу теж були важливою ділянкою боротьби з ворогом.

Люди працювали самовіддано. Планові завдання червня та липня були виконані на 110—118%. В місті почалося формування народного ополчення, винищувальних батальйонів. На заводах виготовлялася й ремонтувалася бойова техніка. З наближенням фронту було організовано евакуювання на схід техніки, матеріалів та інших коштовностей. Тисячі криворіжців втрушили на нове місце для того, щоб там відбудувати

заводи. Майже 20 тисяч мешканців Кривого Рога вступили до лав народного ополчення. Навкруг міста зводилися лінії оборони, де працювали в основному жінки й підлітки, його оточували протитанкові рви, траншеї та інші фронтові споруди. Німецько-фашистська авіація дуже часто здійснювала нальоти на Криворіжжя, що приводило до загибелі мирних жителів. Над Кривим Рогом йшли запеклі повітряні бої. В одній з ескадрилій винищувачів почав службу молодий лейтенант Олексій Маресьєв.

Для того щоб запобігти бомбардуванню «Криворіжсталі», робітники одягли домни у металеві кожухи і перевели їх на тихий режим роботи. Навіть за таких тяжких умов металурги намагалися виконати замовлення фронту. Місце розливу металургійного шлаку навмисно демаскувалося. Саме туди ворожа авіація найчастіше скидала свій смертоносний вантаж. Взагалі Кривий Ріг займав особливе місце у планах фашистської Німеччини. В кінці червня на «Криворіжсталі» почалося евакуювання обладнання. Його вивозили на площадку Новотагільського металургійного заводу. Потім з міста був відправлений ешелон з робітниками та їх сім'ями. Вночі 8 серпня 1941 року нарком чорної металургії СРСР віддав наказ про зупинку заводу. На повному ходу три доменні печі були відключені від повітряних агрегатів. Розплавлений цавун, який був на той час у домнах, затвердів. Саме це не дозволило фашистам скористатися домнами. Однак після визволення Кривого Рога в одній з домен його довелося підірвати динамітом, але завод був відбудований досить швидко.

На початку серпня значно зросла небезпека для міста. Ворожі війська могли вдертися до міста в будь-який час або перервати його сполучення з Дніпропетровською областю та з усією країною. В ці дні зі станції Довгинцеве, Червона та Терни відходили ешелони, навантажені шахтним обладнанням. На жаль, усе вивезти не встигали, тому його потрібно було знищувати. Але це було не під силу шахтарям: важко підняти руку на те, що дісталось такою тяжкою працею. Тому пускалися на всілякі хитрощі, підривали шахтні копри, повітряні установки та інше. 14 серпня 1941 року в Кривий Ріг вдерлися фашисти. Вони відразу ж приступили до організації місцевої влади — міської управи, поліції, біржі праці, жандармерії. Для вико-

нання найбільш брудних справ гітлерівці привезли запродавців. Населення було приречене на голодну смерть. У ті часи до міста не надходило ні продовольство, ні паливо.

§ 2. ОКУПАЦІЯ ✓

Взимку 1941—1942 років міська управа і поліція з надзвичайною жорстокістю виконували наказ гітлерівського командування про конфіскацію у населення теплих речей для потреб фашистської армії. Вони ж зганяли криворіжців на будову концентраційних таборів та інших споруд. Багато жителів насильно відправлено у Німеччину. За неповними даними, на чужину було вивезено 2187 чоловік. Усі шахти та рудники фашисти намагалися відбудувати, але це не вдавалося. Населення працювати не бажало. Тоді з'явилися накази та розпорядження, які закінчувалися словами «За непокору — розстріл. За порушення наказу — тюремне ув'язнення». Але криворіжців це не лякало. Так, у зведенні Радянського Інформбюро від 1 жовтня 1941 року повідомлялося, що група мешканців, яка перейшла фронт, розповідала про жахливі знущання фашистів над гірниками й науковцями Кривого Рога. На другий же день після захоплення міста вони вдерлися до криворізької філії Українського науково-дослідного залізорудного та марганцевого інституту. Окупанти вимагали від учених карт та інших відомостей про криворізькі рудники. Коли ж співробітники інституту відмовилися це зробити, їх били нагаями, кололи ножами, вибили очі і врешті-решт розстріляли. У приміщенні інституту фашисти чинили обшук. Потім вони привезли туди п'ятьох гірників і вимагали від них відомості про рудники. Але ті відмовилися розповідати. Ввечері окупанти викинули на вулицю трупи замучених гірників і не дозволили їх ховати. Так і лежали ці трупи на бруківці декілька днів.

Почалися масові розстріли мирного населення, насамперед євреїв. Під загрозою зброї євреїв виганяли із сіл, де вони жили разом з українцями, і розстрілювали у степу. Якщо ж у селі жили тільки євреї, то їх усіх убивали на місці. В самому Кривому Розі деякий час фашисти не чинили масових розстрілів, убивали, головним чином, у підвалах під гуркіт за-

ведених автомобільних двигунів. Знищували вибірково лише тих, хто був непридатний до роботи. Здорових же зганяли до концентраційних таборів і використовували на будівельних та інших роботах. Треба сказати, що у часи Великої Вітчизняної війни у Кривому Розі було декілька таборів військовополонених. Один з них розташовувався на території так званого військового містечка. У 1942 році до цього табору фашисти привезли велику групу полонених севастопольських моряків. Навіть полонених севастопольців німці боялися. Їх повели на розстріл, прикувавши один до одного довжелезним залізним ланцюгом. Коли приречених шикували, декілька фашистів, які проходили уздовж шеренги, були раптом втягнуті моряками до гурту. Всі спроби звільнити їх виявилися марними. Тоді оскаженілі кати підняли шалену стрілячину. Але й тоді севастопольці не відпустили захоплених ворогів. Так і лягли вони у криворізьку землю разом.

Другий концентраційний табір за номером 338 був розташований у Центрально-Міському районі. Ешелони з військовополоненими прибували на станцію Кривий Ріг-Західний. Табір оточили чотирма рядами колючого дроту з вісьмома кулеметними вишками, з собаками на ланцюгах, нічним освітленням від прожекторів. Між рядами дроту проклали слідові доріжки — смугу перекопаної і заволоченої землі. У таборі налічувалося п'ять бараків, котрі один від одного відокремлювались колючим дротом. Через дріт проходив електричний струм. Ходити з барака в барак було заборонено. Новоприбулих полонених пропускали спочатку через приміщення, де сиділи писарчуки. На кожного заводили стандартну картку. Тут же полонених роздягали до білизни й забирали всі коштовні речі. Начальник табору німецький колоніст Ганс Зоммер добре знав і російську, і українську мови. Він особисто видавав бірку з табірним номером встановленого зразка, яку належало носити на шії. Крізь ворота табору, пройшло щонайменше 40 тисяч в'язнів. Табірні блоки комплектувались за фахом полонених. Наприклад, у п'ятому блоці мешкали тільки будівельники, у третьому — гірники та металурги. Так було легше формувати ешелони до Німеччини і використовувати полонених для поточних потреб у самому Кривому Розі. Крім блоків, у таборі була ще й внутрішня в'язниця. Тут тримали поліппрацівників і єв-

реїв. Ось хто першим потрапляв на цвинтар. Ховали загиблих у кар'єрі за цегельним заводом.

У середині кожного блока стояли в два-три поверхи нари, на яких не було нічого, крім самих дощок. Про лазню полонені лише мріяли. Від часу та антисанітарії їх одяг перетворювався на брудне лахміття. Щодня в таборі вмирали десятки людей.

О шостій годині щоранку охорона подавала команду: «Підйом». Всі, хто міг самостійно пересуватися, йшли до табірної плацу на загальне шиккування. А тих, хто не міг рухатися або вже помер, охорона на возику, мов дрова, відвозила до кар'єру.

На плацу йшла перевірка. Потім полонених розбивали на бригади та відправляли на роботу в кар'єр. Перед роботою годували баландою з мерзлих буряків, протухлого проса та гнилої картоплі. На шість чоловік видавали одну каску баланди. З цієї військової каски полонені й пили по черзі свою «їжу». Саме пили, бо ложок не було. Кожен з в'язнів отримував ще 300 грамів хліба. Скільки загинуло людей у цьому таборі, навряд чи можна встановити. Зараз на місці масового поховання, там, де був кар'єр, встановлено пам'ятник.

Терор фашистів проти мирного населення під час окупації не мав меж. Так, влітку 1942 року загарбники заарештували 150 жителів Кривого Рога, котрі не бажали працювати на відбудові шахт. Це були гірники та члени їх сімей. Всіх заарештованих розстріляли. Щоб примусити криворіжців працювати, окупанти влаштовували масові облави і відправляли захоплених в концтабори. На шахті № 5 рудника імені Ілліча весь шурф глибиною 20 метрів і такого ж діаметра був заповнений тілами знищених криворіжців. За неповними даними, в період окупації тільки на Криворіжжі гітлерівці вбили, замучили та вкинули в шурфи 7239 чоловік.

Восени 1942 року сталися перші організовані виступи проти ворога. На цей час гітлерівцям удалося підготувати до пуску один з рудників Криворізького басейну. Але під час його відкриття сталося декілька вибухів, які знищили частину обладнання і зробили видобуток руди неможливим. Багато присутніх фашистів було вбито й поранено. Наступної ночі партизани напали на німецький загін, що охороняв рудник, зруйнували електричну ме-

режу і знищили декілька гітлерівських солдат, котрі прибули для підтримки охоронців рудника.

У місті створювалося антифашистське підпілля. Згідно з деякими даними, під час окупації у Кривому Розі діяло 14 підпільних груп. Одна з груп була створена на руднику імені Дзержинського. Керував нею гірничий інженер В. С. Сингірцов. Підпільники розповсюджували інформацію про становище на фронті, організовували виробничий саботаж, рятували криворіжців від німецької неволі. А в останні дні окупації саме ця група врятувала життя 600 гірникам, які переховувалися в шахті від відправки у Німеччину. На цьому ж руднику протягом цілого року діяла група комсомольців та молоді «Дзержинець» на чолі з Іваном Демиденком. Багато хто з підпільників загинув у нерівній боротьбі.

Героїчний приклад патріотів мав позитивний вплив на все населення. Показово, що за два з половиною роки окупації німецькому концерну «Герман Герінгверке» так і не вдалося налагодити видобуток криворізької руди. З цього приводу Гітлер писав, що питання забезпечення гірничорудної промисловості Криворіжжя робочою силою стоїть дуже гостро. Місцеві робітники не можуть, а скоріше, не хочуть видобувати руду. Їх можна використовувати лише на підготовчих, очисних роботах. У той же час гітлерівці планували, наприклад, у першій чверті 1943 року видобувати подоби чотири тисячі тонн руди.

Відповідаючи на знущання гітлерівців, підпільники послали удари проти ворога. Активну боротьбу вела підпільна організація Соцміста і Довгинщезового під керівництвом молодого вчителя Юрія Козаченка. Вона нараховувала майже 40 чоловік. У 1942 році провокатор видав групу, і 15 патріотів було схоплено і закатовано. Юрія Козаченка зацькували вівчарками.

Активно діяли на Криворіжжі й партизани. Так, у дніпровських плавнях в районі Карачунів діяв загін на чолі з колишнім журналістом Г. М. Рибалкою, В. Г. Шангіним і колишнім комсомольським активістом Криворіжжя А. Г. Федоровим. У районі рудника «Інгuleць» діяв партизанський загін під керівництвом Г. М. Седнева. Багато жителів селища Інгuleць врятував партизанський лікар С. С. Жовтоног. Він допомагав людям уникнути фашистської каторги, видаючи довідки про тяжкі хвороби. Загинув партизанський лікар, не дочекавшись декількох місяців до повного визволення міста. Багато синів та

дочок Криворіжжя були нагороджені орденами й медалями. 27 з них стали Героями Радянського Союзу.

§ 3. ВИЗВОЛЕННЯ

Тяжкі бої за визволення Криворіжжя відбувалися в два етапи. Перший розпочався у жовтні 1943 року, коли війська 37-ї армії під керівництвом генерал-лейтенанта М. М. Шарохіна і гвардійці 5-ї танкової армії генерал-лейтенанта П. О. Ротмістрова вийшли на підступи до Кривого Рога. Окремі танкові підрозділи з десантом піхоти 23 жовтня прорвалися до міста. Однак через те, що ворогу вдалося відрізати їх від основних сил, вони змушені були з боями відійти. Про напруження боїв у ці дні говорять такі факти. Проти наступаючих радянських військ фашисти зосередили 100 бомбардувальників, які робили по 750—850 бойових вильотів щодня. Звільнити Криворіжжя під час жовтневого наступу не вдалося, але результати цих боїв вражали. Було знищено шість фашистських дивізій, 750 танків та самохідних гармат, більше 800 гармат і мінометів, вбито або поранено 112,5 тисячі солдат і офіцерів противника. Гітлерівці намагалися будь-що втримати Кривбас, якому надавалося особливе значення.

У січні 1944 року з Криворізько-Нікопольської операції почався другий етап визволення Криворіжжя. Головний удар наносив 3-й Український фронт. 17 лютого війська стали наближатися до міста. 46-та армія вибивала фашистів з південного сходу, 37-ма наступала з північного сходу. Наступати доводилося в дуже важких умовах. Глибина оборони ворога дорівнювала п'яти кілометрам. Усе, що можна було пристосувати до вогневих точок, було перетворено на фортеці. Крім того, заважали ще бездоріжжя й густі снігопади. Техніка не могла рухатися по таких шляхах, а люди йшли. Не вистачало патронів і снарядів, тому для постачання фронту використовувалися літаки, з яких знімали все озброєння для максимального полегшення.

Багатоденні бої почалися за Зелене місто, територію металургійного заводу та Соцмісто В самому Соцмісті бої тривали протягом п'яти годин. В результаті запеклих боїв були звільнені станції Радужна, Мищурин Ріг, коксохімзагод. Дуже важко було й на лінії Олександрівка—Златоустівка.

У визволенні Кривого Рога брали участь також 37-ма стрілецька дивізія і 8-ма гвардійська армія генерала В. Т. Чуйкова, героя Сталінграда. Саме ці війська звільняли північну групу рудників. Під час боїв за селище Інгулець гітлерівці нанесли контрудар у фланг радянським військам. Проти ворога виступив артилерійський дивізіон капітана В. В. Іванова. Декілька разів фашисти намагалися знищити дивізіон, направляючи на нього велику кількість танків і піхоти. Але радянські воїни не залишили свої позиції і всі загинули. Це сталося за три дні до визволення Кривого Рога. Під час боїв за Криворіжжя були повністю знищені 22 дивізії, бригади, полки та окремі батальйони противника. Багато з'єднань радянських військ були удостоєні почесного найменування Криворізьких. 22 лютого 1944 року в Москві на честь визволення міста відбувся салют 22 артилерійськими залпами.

§ 4. ПОЧАТОК ВІДБУДОВИ

Збитки, яких завдали німецько-фашистські загарбники народному господарству Криворіжжя, становили 1,2 мільярда карбованців. Із 77 шахт, котрі діяли до війни, 54 були повністю зруйновані. 23 квітня 1944 року Державний Комітет Оборони прийняв рішення по відбудові Криворізького басейну. Було також намічено відновити 125 тисяч квадратних метрів житла. У Кривбасі відчувалася гостра нестача робочої сили. Кількість жителів у місті порівняно з 1941 роком скоротилась у 2,5 рази. Чоловіків налічувалося лише 19 тисяч, та й ті були або зовсім нездатні до праці, або обмежено придатні. Тому вже у 1944 році на відновлення Кривбасу прибули шість тисяч представників сільської молоді з Кіровоградщини, Чернігівщини, Київщини, Сумщини, Одещини, Миколаївщини та інших областей. В ті важкі часи навіть підземний видобуток руди не міг обходитися без жіночої праці. Жінки працювали бурильниками, вибійниками, скреперистами і т. ін.

Кривбас відновлювала вся країна. Сюди йшли підйомні машини, пересувні електростанції, метал, цемент, електровози, спецодяг, будівельний та кріпильний ліс. Лише московські підприємства надіслали обладнання на 29 мільйонів карбованців. У перші місяці після визволення Кривбас відновлювався під постійним артилерійським обстрілом із-за річки Інгулець. Сапери знайшли та зне-

шкодили тільки в міській зоні 40 408 мін. Більше трьох тисяч жителів Дзержинського району відновлювали залізничне господарство в Довгинцевому. 1 березня 1944 року станція прийняла перші поїзди. У ті дні на рудоправлінні імені Фрунзе комсомольці побудували залізничну лінію Карнаватка—Карачуни. Були відбудовані аеродром, мости та інші споруди. Тільки у 1944 році при відбудові шахт відкачали більше 30 мільйонів кубометрів води. В листопаді 1944 року на Криворіжжі вже працювало 20 шахт. З часу визволення було видобуто 570 тисяч тонн руди.

Відновилися заняття в 48 школах, гірничорудному та педагогічному інститутах. Працювало більше 10 клубів, 73 бібліотеки, кінотеатр та драматичний театр. У лютому 1945 року Кривий Ріг відзначив першу роковину свого визволення. 9 травня вночі стало відомо про підписання гітлерівською Німеччиною беззастережної капітуляції. Вранці 10 травня на проспекті імені К. Маркса відбулася одна з найбільших демонстрацій, які знав Кривбас за всю свою історію. В ній взяли участь більше ста тисяч чоловік. Робітники шахти імені Ілліча поставили на колеса клітку, а в неї — опудало Гітлера.

До кінця 1945 року на Криворіжжі було відбудовано 20 шахт, в тому числі й найбільша в країні залізорудна шахта «Гігант».

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

За кожен метр
(Бої за село Златоустівку)

19 днів і ночей село палало. Бої йшли за кожен метр землі, за кожен будинок. Гітлерівці тримали тут міцну оборону. Вони навезли багато снарядів, які лежали в різних кінцях Златоустівки, накриті брезентом. В селі стояли також фашистські гармати і міномети великих калібрів. Наші війська штурмували цей населений пункт з боку Новогригорівки. Лише в ніч з 5 на 6 лютого 1944 року їм вдалося увірватися в село й зайняти п'ять перших будинків. Але гарнізон цих будинків був дуже невеликий — 14 чоловік. Тільки половина з них лишилася живими. Дві доби були потрібні, щоб до блокованого гітлерівцями гарнізону пробилася допомога. Чого тільки не робили вони, щоб цього не допустити. На дахах будинків сиділи солдати і раз у раз пускали ракети, щоб освітлювати місцевість та спостерігати за просуванням наших

воїнів. Якщо спостерігати було важко, фашисти підпалювали черговий будинок. За це село загинули сотні воїнів... Поблизу села у Широкій балці лежать жертви фашистського геноциду. Це понад 600 радянських громадян єврейської національності. Вони були розстріляні гітлерівцями під час окупації. Багатьох, особливо маленьких дітей, ховали у Широкій балці живими. І довго ще дихала-ворушилася земля в місці їх останнього притулку...

Червоний гірник. — 1989. — 18 берез.

Шляхами доблесті

Наприкінці вересня 1943 року війська Степового фронту, згодом перейменованого у 2-й Український, з боями форсували Дніпро на південний захід від Криворіжжя і захопили плацдарм у районі села Мишуричів. До 14 жовтня вони вели бої, щоб закріпитися на плацдармі та розширити його. 15 жовтня розпочався наступ у напрямку Кіровограда й Кривого Рога. У напрямку П'ятихатки—Кривий Ріг наступали танкісти П. О. Ротмістрова та 37-ма загальновійськова армія. 19 жовтня було звільнено П'ятихатки, а ще через п'ять днів — села Ганнівку, Лозуватку, Веселі Терни, Колачевський та Олександрівський рудники. 29 жовтня 1943 року проти військ 2-го і 3-го Українських фронтів противник кинув у бій під Кривим Рогом 800 танків і самоходок. Сюди перекидалися танкові частини з Бельгії, Франції та Північної Африки. З цих бойових машин навіть не встигли зняти старий камуфляж та перефарбувати їх.

У результаті тривалих боїв 30 січня 1944 року фронт проходив по таких населених пунктах: Іскрівка—Недаївка—Новоіванівка—Олексіївка—Колачевське. Розпочалася операція по визволенню Кривого Рога і Нікополя. Гітлерівці зібрали тут 20 дивізій, у тому числі три танкові. 17 лютого почалися бої безпосередньо за Кривий Ріг, 21 лютого радянські війська звільнили Катеринівку та Довгинцеве. Наступного дня о 6 годині 30 хвилин ранку була визволена станція Мудрьона. Близько полудня були звільнені рудники імені Артема, Карнаватка та північно-західна околиця Кривого Рога. Особливо жорстокі бої точилися в районі Сухої та Дубової балок, рудників імені Фрунзе та імені К. Лібкнехта. Тільки пізно увечері 22 лютого противника було вибито і звідси.

* * *

Під час оборони Кривого Рога у 1941 році з повітря його прикривав 296-й авіаційний полк 66-ї авіадивізії під командуванням капітана П. І. Баранова. Він воював у взаємодії з 131-м винищувальним авіаполком протиповітряної оборони під командуванням капітана В. І. Давидова. Обидва полки завдавали ударів по танкових військах фон Клейста.

У 296-му винищувальному полку, який мав на озброєнні літаки Т-16, служив молодший лейтенант Олексій Маресьєв. Його полк базувався на південному заході Кривого Рога. Одного разу до аеродрому прорвалися фашистські танки. Льотчики не розгубились, підняли в повітря свої машини, розбомбили танкову колону і без втрат повернулися на аеродром безпосередньо у Кривий Ріг.

* * *

Німецький військовий історик генерал Курт Тіппелькірх писав у своїх мемуарах, що поразка фашистських військ біля Кривого Рога та Нікополя за своїми масштабами була схожа на катастрофу, яку зазнала фашистська армія під Корсунь-Шевченківським.

* * *

У боях за місто брали участь два штрафних батальйони. Рядовими там служили колишні офіцери — від молодшого лейтенанта до підполковника включно. Вони ще на початку війни потрапили в оточення. Билися ці батальйони на найважчих ділянках. Один з них визволяв, наприклад, станцію Червона. Фашисти панічно боялися штрафників, які бачили їх звірства у 1941—1943 роках і люто ненавиділи ворога.

* * *

353-тя Дніпродзержинська Червонопрапорна дивізія наступала на Кривий Ріг з боку Софіївки та визволяла Соцмісто. 22 лютого 1944 року дивізія наступала Пушкінською вулицею. В цей день на колишньому головному будинку гірничорудного інституту вперше над Кривим Рогом затріпотів червоний прапор, який підняв розвідник Мукашкалієв.

* * *

● 21 лютого 1944 року загін під командуванням підполковника А. М. Шурупова відбив у ворога греблю КРЕС, врятувавши її від руйнування, а навколишні селища — від затоплення.

* * *

На позиції 523-го полку під час боїв за визволення Кривого Рога фашисти одночасно кинули велику кількість танків та бомбардувальників. Дмитро Ананченко ціною свого життя врятував багатьох бойових товаришів. Ворожий танк сунув прямо на пораненого Дмитра, але той мов приріс до землі. Коли ж танк наблизився, хлопець звівся на коліна й кинув під нього протитанкову міну-фугас. Пролунав величезної сили вибух, від якого здригнулася земля: в середині танка від детонації вибухнули снаряди. Так загинув на Криворіжжі житомирянин Дмитро Ананченко.

* * *

Під час визволення Кривого Рога, коли наші війська вели бої за рудник Колачевського (нині рудник імені В. І. Леніна), піхоті дуже дошкуляв кулеметний вогонь із фашистських дзотів. Крім того, німці значно посилили тут оборону завдяки артилерії. Батарея під командуванням старшого лейтенанта Андрія Медведєва знищила всі дзоти вогнем з прямої наводки.

* * *

23 жовтня 1943 року на підступах до рудника імені Р. Люксембург Олександр Кіров, який служив у 188-й Нижньодніпровській Червонопрапорній дивізії, кинувся на амбразуру фашистського дзоту і ціною свого життя врятував десятки однополчан.

* * *

У ті ж дні у районі села Вечірній Кут 35 бійців 188-ї Нижньодніпровської Червонопрапорної дивізії вистояли проти 39 ворожих танків.

* * *

У жовтні 1943 року відбувся танковий рейд до Кривого Рога. Історія його така. У вересні передовий загін 23-го гвардійського танкового корпусу, яким командував

Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант Ю. Г. Пушкін, з ходу увірвався в Лихівку. Наступ безпосередньо на Кривий Ріг здійснювали частини 28-го танкового полку цього ж корпусу. Артилеристи вогнем підтримували танкові частини. Втім, противник чинив шалений опір. На те був спеціальний наказ Гітлера, котрий обіцяв незліченні карі тим, хто залишить Кривий Ріг. Радянські артилеристи відкрили шлях до міста танкістам першого батальйону, які, увірвавшись у Соцмісто, вели наступ у напрямку на Центральний ринок. Саме тут був найміцніший вузол опору ворога. Танки 28-го полку опинилися в районі Змички. Безпосередньо в місті бої вели екіпажі у складі О.Г. Міхреєва, Г. О. Романенка, В. О. Білобросова та М.М. Козлова. Танкісти знищили багато протитанкових гармат. Командир танкового корпусу Ю. Г. Пушкін став першим військовим комендантом Кривого Рога.

Ще точилися запеклі бої за центр міста, а вже почалися відбудовчі роботи на Ленінському і Першотравневому рудниках.

Біля кінотеатру імені В. І. Леніна на другий день після визволення міста був похований начальник штабу 4-ї стрілецької гвардійської дивізії полковник М. А. Спанусевич. Саме він керував переправою гвардійців через Інгулець.

Перший Герой Радянського Союзу з Криворіжжя

Василь Васильович Кайнаш народився у 1911 році у Довгинцевому. Закінчивши у 1925 році криворізьку школу, поступив до залізничного ФЗУ. Потім навчався у Качинському військовому повітряному училищі, став льотчиком. У 1936 році брав участь у першотравневому повітряному параді в Москві. Літав він тоді на чотирьохмоторному літаку ТБ-3. Незадовго до війни з Фінляндією набув спеціальність політпрацівника. У боях з білофінами старший політрук В. В. Кайнаш був комісаром ескадрильї швидкісних бомбардувальників. Загинув у березні 1940 року, посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Фашисти під час тимчасової окупації завдали великої шкоди міському зв'язку і транспорту. Із 211 кілометрів ліній зв'язку були повністю знищені 139. Був ліквідований автомобільний та гужовий транспорт.

* * *

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни багато жителів Кривого Рога було нагороджено орденами і медалями. Далеко за межами міста відомі імена двічі Героїв Радянського Союзу Д. Б. Глинки та В. І. Михлика.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

КРИВОРІЖЖЯ ПІСЛЯ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ

ЯК ВИВЧАТИ ЦЮ ТЕМУ

Для вивчення останньої теми з історії нашого міста бажано провести двогодинне семінарське заняття. Це пояснюється рядом обставин. Учні випускного класу — дорослі розвинені люди, тому всі попередні варіанти вивчення краєзнавчого матеріалу не можуть їх задовольнити. Крім того, в періодичній пресі час від часу з'являються нові відомості з історії міста. Природно, що всі вони не могли відбитися на сторінках цього підручника. Важливим також є те, що вивчення післявоєнної історії Криворіжжя вимагає проблемного підходу. Саме форма шкільного семінару надає можливість повніше врахувати всі ці обставини. Щоб підготуватися до семінарського заняття, вчителю необхідно разом з учнями заздалегідь (за два-три тижні) намітити план. Для цього потрібно дати учням попереднє завдання: самостійно опрацювати матеріал, наведений на сторінках посібника, й виділити ті проблеми, які вони бажали б обговорити під час семінару. Звести усе до єдиного плану і лише після цього можна безпосередньо готуватися до заняття. Під час підготовки треба зорієнтувати школярів таким чином, щоб вони використовували не лише матеріал посібника, а й інші джерела, включаючи й періодичну пресу.

Готуючись до того чи іншого питання семінару, учні повинні не тільки викласти фактичну сторону справи, але й виділити проблеми та суперечності у розвитку на-

Щого міста в різні періоди його післявоєнної історії. Вони мають висловити свої думки щодо шляхів вирішення цих проблем. Саме такому варіанту проведення занять і підпорядкована структура останньої глави. Тут подано лише основні риси історичного розвитку міста і наведено у «Додаткових матеріалах» такі факти, які допоможуть викристалізувати проблеми під час семінарського заняття. Бажано обговорити такі питання: 1. Економічний розвиток Кривбасу в післявоєнні роки: а) відбудова у регіоні; б) соціально-політичне становище у Кривбасі у перші післявоєнні роки. 2. Економічний розвиток Кривбасу у 50—80-ті роки та його наслідки: а) соціальний стан Криворіжжя; б) проблеми урбанізації та шляхи вирішення суперечностей у розвитку міста. 3. Проблеми сучасного міста: екологія; злочинність; стан народної освіти; охорона здоров'я; житлове будівництво та інші.

Хід семінарського заняття необхідно спрямувати так, щоб створити найбільш сприятливі умови для формування обгрунтованої особистої позиції кожного учня щодо проблем економічного та соціального розвитку Криворіжжя. Якщо вчитель дотримувався методичних рекомендацій, поданих до попередніх розділів посібника, то підготовка й проведення семінарського заняття не викличе в нього труднощів.

§ 5. ДРУГЕ ВІДРОДЖЕННЯ БАСЕЙНУ

Велика Вітчизняна війна нанесла Криворіжжю величезної шкоди. Кривбас було майже повністю зруйновано. Ще йшла війна, а у Кривому Розі відроджувалися та будувалися шахти, рудники, заводи, майстерні, налагоджувалося комунальне господарство міста та рудничних селищ. Відбудовувалися також лікарні, школи, культурно-освітні заклади. Щоб наглядно уявити собі картину життя того періоду, зверніться, зокрема, до розділу «Додаткові матеріали», а саме до статті журналіста А. Івлева про голод на Криворіжжі у 1947 році, та визначте своє ставлення до героїв цієї статті.

Незважаючи на великі труднощі і перешкоди, відбудова йшла. Так, у 1946 році в Кривбасі стало до ладу декілька десятків шахт та заводів. З добутої руди металургійні заводи Дніпропетровщини виплавили того року більше одного мільйона тонн чавуну, 600 тисяч тонн сталі і виготовили 500 тисяч тонн прокату.

Темпи економічного і соціального розвитку країни на 1946—1950 роки передбачали:

1. Більше половини від загального видобутку залізної руди в СРСР належало видобути у Кривому Розі. Для цього потрібно збудувати й відновити 35 шахт. Кількість шахт у 1950 році повинна була досягти 75.

2. Значно розширити завод гірничорудного машинобудування «Комуніст». Відновити металургійний та коксохімічний заводи.

3. Побудувати заводи по виробленню цементу, цегли, черепиці, вапна та інших будматеріалів, а також майстерні по ремонту електрообладнання та автомобілів.

4. Відбудувати 29 шкіл та навчально-курскових комбінатів, 31 дитячий садок та ясла, 8 театрів і клубів, 33 поліклініки і амбулаторії, 3 будинки відпочинку та санаторії.

З усієї країни йшла техніка на відбудову Кривбасу. Йшли на допомогу й люди. Так, у 1946 році для роботи у «Спецбудтресті» № 2 прибуло майже 40 тисяч чоловік з усіх областей України. Велику роль у ті роки відігравали школи трудових резервів. Кількість випускників шкіл ФЗН у 1946 році майже у 15 разів перевищувала рівень 1940 року, а у 1950 році їх загальна чисельність на всіх промислових підприємствах міста становила більше половини всієї кількості робітників.

У роки повоєнної відбудови у Кривбасі знову поновили свою діяльність науково-дослідний, гірничий та педагогічний інститути. Було відбудовано 36 поліклінік, 24 клуби та палаци культури, 74 бібліотеки, драматичний театр та інші культурні заклади.

Водночас з відбудовою шахтних стволів велись роботи по впровадженню механізації та будівництву механічних майстерень, станцій відкачки води затоплених виробок. Саме від темпів роботи цих допоміжних підприємств у значній мірі залежали строки пуску шахт в експлуатацію. При відкачці води з затоплених шахт гірники зустрічалися із значними труднощами. Гідрогеологія басейну була вивчена явно недостатньо. Майже не було досить надійних методів, які б дозволяли підрахувати обсяги води у затоплених приміщеннях, та й зробити це було дуже важко. Наприклад, щоб знизити рівень води в затопленій шахті лише на один метр, потрібно було відкачати в середньому сім тисяч кубометрів води. Всього ж за період відбудови було відкачано 25 мільйонів кубометрів води. В міру того як відкачували воду, з'ясовувалися масштаби зруйнування шахт. На

більшості з них підземні розробки були завалені до 30—50 метрів, а на багатьох шахтах Ігулецького рудоуправління штреки не тільки повністю завалено, але й на значному протязі зовсім зруйновано. Зустрічалися і так звані пробки в штреках, котрі сягали десяти метрів і більше.

Відбудова шахт йшла дуже повільно. Середня швидкість робіт у завалах становила десять метрів на місяць. Для відновлення лише одного метра підземних виробок на окремих шахтах було потрібно 12 кубометрів лісу. Шахта імені Кірова до війни вважалася однією з найбільших у Кривбасі. Фашистські окупанти підірвали її. Весь шахтний двір був завалений уламками бетонних конструкцій, розбитою цеглою. На місці шахтного ствола утворилась воронка від вибуху діаметром 20 метрів. Глибина руйнування ствола становила 25 метрів. По мірі відбудови ствола відновлювалися і залізничні колії на шахті.

У роки повоєнної відбудови у Криворізькому басейні був повністю відсутній вкрай необхідний для спорудження шахтних копрів профільний метал. Тому замість нього використовувались труби з найбільших металургійних заводів басейну. Саме використання труб дозволило відбудувати наземні споруди на шахтах Кривбасу.

Ще під час відступу радянських військ у шахтах була засипана породою велика кількість вагонеток та іншого шахтного обладнання. Після очистки шахт це обладнання ремонтувалося, вагонетки вирівнювали, фарбували та пускали в експлуатацію.

Закінчити відбудову Кривбасу, провести технічне переобладнання шахт та значно підвищити продуктивність праці треба було якнайшвидше. У 1946 році вже відновили та побудували 11 шахт. Цього ж року вентиляційне обладнання в регіоні на 10% перевищило довоєнний рівень. У 1950 році відбудовчі роботи на шахтах Кривбасу були в основному завершені. Це дозволило перевищити довоєнний рівень видобутку руди.

У перші післявоєнні роки в басейні були розроблені та впроваджені нові види машин та механізмів. На заводі «Комуніст» тоді виробляли нове обладнання для бурових робіт, завдяки якому у 1959 році вдалося різко скоротити ручне буріння. Завод випускав також і пневматичне обладнання, механізм для навантаження залізної руди у залізничні вагони. Це дозволило зовсім відмовитися від ручної праці під час цієї досить важкої і небезпечної операції.

За перші мирні роки багато було зроблено для вдосконалення підземного транспорту. Повністю відновили електровозний парк. Збільшилась інтенсивність рейково-го транспорту за рахунок застосування автоматичних стрілок та використання великовагових поїздів. Була також механізована операція вантаження руди у вагонетки.

У цей період відбувалося інтенсивне житлове будівництво. Тільки в 1946 році криворіжці отримали 43 тисячі квадратних метрів житла. Гірники збудували також 330 приватних будинків. На селищах рудників імені Р. Люксембург, імені Орджонікідзе та імені К. Лібкнехта були споруджені літні театри. Саме тоді у Кривому Розі розгорнули будівництво міського драматичного театру.

За першу післявоєнну п'ятирічку всі рудники і шахти басейну з'єдналися з Кривим Рогом мережею шосейних доріг. А між селищем рудника імені Дзержинського і містом пролягла трамвайна колія. Загальний обсяг капіталовкладень у промислове, житлове та культурно-побутове будівництво в Кривбасі становив в цілому більше 630 мільйонів карбованців. У 1946—1950 роках серед гірників басейну розгорнувся рух за дострокове виконання плану та якнайшвидшу відбудову регіону. Багато хто з робітників виконував по два-три і більше змінних завдань. Якщо в 1947 році тільки 19 робітників виконали особистий п'ятирічний план, то в 1948-му їх було 358, а в 1949-му — 1363. Особливо слід відзначити працю комсомольсько-молодіжних бригад. Процент виконання норм виробітку в них становив 130—150%, а заробітна плата (в тогочасних грошах) за день становила 70—80 карбованців. Четвертий п'ятирічний план був виконаний робітниками Кривбасу 29 грудня 1950 року. За високі трудові досягнення орденами й медалями було нагороджено 528 робітників та інженерно-технічних працівників, з них орденом Леніна — 43, орденом Трудового Червоного Прапора — 140, медалями «За трудову доблесть» та «За трудову відзнаку» — 345 чоловік. У 1946—1950 роках криворіжцями було зроблено 669 раціоналізаторських пропозицій та винаходів. Економічний ефект від них становив біля семи мільйонів карбованців, у тому числі в 1950 році 3,75 мільйона карбованців.

Що ж являв собою Кривбас у 1950 році? Самовіддана праця усіх жителів Криворіжжя дозволила підняти рівень видобутку руди вище передвоєнного. Порівняно з 1940 роком виробництво промислової продукції в басейні зросло на 73%, хоча намічалось зростання лише на

48%. У цей час на Криворіжжі почали розробляти нові ефективні схеми видобутку руди. Питома вага видобутку руди за прогресивними технологіями становила 21,4% від загального видобутку, а на рудниках імені Дзержинського та імені К. Лібкнехта відповідно 41,3% та 30,1%. Було впроваджено також швидкісні методи проходки гірничих виробок. Таким чином, у відносно короткі строки були в основному заліковані рани, які нанесла Кривбасу війна. Економіку вдалося відновити, але неможливо було відновити людські втрати.

У 1951—1955 роках видобуток руди у Криворізькому басейні повинен був зрости на 73%. В роки п'ятої п'ятирічки на капітальне будівництво витратили більше, ніж три мільярди карбованців. Був збудований та введений у дію перший Південний гірничо-збагачувальний комбінат, який розробляв руди, котрі раніше не використовувалися і навіть не враховувалися. Це були металеві кварцити, що містили 35—37% заліза. Побудували та ввели в дію 18 основних та допоміжних шахт і шість кар'єрів.

Сталася значні зміни і у використанні техніки. Так, на внутрішахтному транспорті саме в ті роки були впроваджені великовантажні вагонетки місткістю до десяти тонн руди. Слід зауважити, що санітарно-гігієнічні умови праці шахтарів були дуже важкими через велику запиленість повітря. Тому вживались різні заходи по боротьбі з пилом. У 1955 році на внутрішахтному транспорті була проведена диспетчеризація. Значно підвищилась швидкість прохідницьких робіт. Якщо у 1946—1950 роках максимальна середньомісячна швидкість проходки та поглиблення шахтних стволів становила 7—8 метрів, то у 1955 році вона вже дорівнювала на більшості шахт 20—25 метрів. Саме тоді почалися роботи по комплексному впровадженню механізації на шахтах. У 1954—1955 роках стали використовувати автоматизовані скреперні лебідки.

Поряд з виробництвом нової техніки, розробкою нових технологічних процесів зростала й інтенсивність розробки рудних покладів. На деяких шахтах басейну в п'ятій п'ятирічці вона зросла удвічі і навіть більше.

Широко застосовувалося збагачення залізної руди. Для цього побудували 16 центральних та польових збагачувальних фабрик. Характерною рисою розвитку металургії у Криворізькому басейні в роки п'ятої п'ятирічки були пошуки високопродуктивних методів обробки металургійної сировини.

Величезні запаси залізної руди, будівництво гірничо-збагачувальних комбінатів створювали можливості для розвитку науково-дослідних робіт. У 1954 році був відкритий науково-дослідний «Діпрорудмаш». З метою розробки значних покладів багаті руди були розпочаті гідротехнічні роботи по зарегулюванню вод річки Саксагань, балок Дубової, Роковатої та Суислової. Русло Саксагані в районі колишнього залізничного містечка біля станції Карнаватка між рудниками імені Держинського та імені Кірова пролягло над потужними родовищами залізної руди та заважало їх розробці. Тому на річці Саксагань було споруджено декілька водосховищ: Макартовське, Кресовське, Держинське та в балці Червоній. При злитті Саксагані та Інгульця побудували спеціальні тунелі. Крім цього, на 15 збагачувальних фабриках продовжувалася розробка бідних руд. Великі будівельні роботи були проведені на трьох комбінатах: Центральному, Новокриворізькому та Північному, котрі саме тоді почали зводити. Капіталовкладення у будівництво цих комбінатів повинні були в шість разів перевищити витрати на післявоєнну відбудову всієї промисловості Кривбасу.

Обсяг житлового будівництва за роки п'ятої п'ятирічки в 2,5 рази перевищив темпи зведення житла у четвертій: було побудовано близько 400 тисяч квадратних метрів житла, зведено більше тисячі приватних будинків. У 1955 році у Кривому Розі працювало 35 медико-санітарних закладів. Асигнування на медичне обслуговування за 1951—1955 роки перевищило 50 мільйонів карбованців. У місті діяло 25 палаців культури та клубів, —1125 бібліотек, книжковий фонд яких складав майже 1 мільйон томів. Існувало більше 40 дитячих садків та ясел. У місті було 6 стадіонів, 18 спортивних залів, 39 баскетбольних, 119 волейбольних та 24 городошних майданчиків.

У 1960 році Кривбас виллавляв чавуну в 3,5 рази, а сталі — в 3,6 рази більше, ніж у 1940 році. Згідно з цим видобуток залізної руди зріс на 55% порівняно з 1955 роком. Слід зауважити однак, що видобуток руди шахтним способом збільшився лише на 20%. Основний приріст видобутку руди здійснювався за рахунок кар'єрного способу. Якщо до війни у Кривбасі спостерігалася тенденція переходу від кар'єрного способу до шахтного, то на початку 60-х років відбувався зворотний перехід. Разом з цим реставрувалися старі шахти й будувалися нові. Так, у 1957 році закінчилося будівництво шахти «Сакса-

гань», яка розробляла поклади залізної руди під руслом річки. Продовжувалися розробка та виробництво нових видів техніки та обладнання. Завод «Комуніст», приміром, почав випускати пневматичні молотки з кількістю ударів 3500 на хвилину, що повинно було сприяти підвищенню продуктивності праці на 40%. Але продуктивність праці зростала явно недостатньо.

Щоб з'ясувати причину такого становища, спробуйте вирішити завдання № 5, яке вміщено у «Додаткових матеріалах». Якщо ви зробите це правильно, тоді, безумовно, встановите причину швидкого розвитку Криворіжжя у той період. Крім того, слід зауважити, що далеко не на всіх шахтах та рудниках спостерігався однаковий рівень видобутку руди за допомогою нової техніки. Це позначалося на рівні продуктивності праці. Так, на руднику імені Дзержинського тільки 22% руди видобувалося за допомогою нової техніки і технології, на руднику імені Комінтерну — лише 23,5%, імені Фрунзе — 25,9%. Крім того, нова техніка впроваджувалася дуже повільно. Наприклад, наприкінці 50-х років у Кривбасі на бурових роботах використовувався буровий станок інженера Міняйла (сконструйований ще у 30-ті роки). Велика кількість гірничорудного обладнання застосовувідвалів породи. Вміст заліза у відвалах, так званих валася вкрай незадовільно. Це призводило до великих «хвостах», становив іноді більше 40%.

У 1956—1960 роках у Кривому Розі було введено в дію 700 тисяч квадратних метрів житла, 24 нові їдальні, 21 дитячий садок на 2325 місць, 3 пологових будинки, кілька станцій швидкої допомоги. У 1956—1957 роках значно збільшилась довжина трамвайних ліній. Так здійснювався розвиток Кривбасу у 40—50-ті роки. Тут були і свої досягнення, і свої проблеми.

§ 6. КРИВБАС У 60—80-ті РОКИ

На початку 60-х років продовжувалася технічна реконструкція басейну. Була споруджена шахта «Гігант-Глибока». При проходці цієї шахти комплексна бригада Анатолія Любченка майже у вісім разів перевищила показники, характерні для Кривбасу. Потужність шахти дорівнювала за проектом 7,4 мільйона тонн руди щорічно, тобто це на один мільйон тонн більше, ніж давав весь басейн у 1913 році. В ці ж роки було введено в дію і декілька шахт на рудниках імені Артема, імені Кіро-

ва, імені Ілліча, імені Орджонікідзе, імені Р. Люксембург.

Будівельники намагалися паралельно з промисловим будівництвом зводити й побутові споруди. Слід зауважити, що їм доводилося долати великі труднощі не тільки виробничі, але й побутові. Жили в наметах, за декілька кілометрів доставляли воду по бездоріжжю, готували їжу в польових кухнях. На будмайданчиках теж не все було гаразд. То розчин закінчувався, то не підвезли вчасно цеглу, бетон, арматуру. Особливо важко було восени, коли степовий чорнозем перетворювався на сущільну мішанину. Але головні труднощі були не в цьому. Колишні селянські юнаки та дівчата, котрі прибули на будівництво, в більшості своїй не володіли будівельними професіями. Доводилося працювати і вчитись одночасно на робочому місці. До яких наслідків це приводило, збагнути неважко. Насамперед страждала якість будівництва. Однак Новокриворізький комбінат був все ж таки споруджений за 20 місяців, тобто на 50 днів раніше запланованого строку. Загальна вартість цього комбінату становила більше одного мільярда карбованців. Наприкінці грудня 1962 року закінчилось спорудження Південного ГЗК-2. Його побудували за 18 місяців, а не за 42, як намічалось за планом.

Великий внесок у розвиток металургії Кривбасу зробили комсомольсько-молодіжні бригади. Тому Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 травня 1965 року криворізька комсомольська організація була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Впровадження нової техніки і технології збагачення руди дало вагомий ефект. У 1959—1965 роках він дорівнював 278 мільйонам карбованців. Причому цього досягли тільки завдяки підвищенню вмісту заліза в концентраті. Велика кількість криворіжців за результатами семирічного плану була нагороджена орденами й медалями, а колектив тресту «Кривбасаглобуд» удостоєний ордена Леніна.

Саме в середині 60-х років був побудований магістральний газопровід, який підвів до Кривого Рога газ з Шебелинки. Прийшла в місто і дніпровська вода.

У 1965 році в Кривому Розі працювало 140 шкіл, 15 технікумів, три вузи та п'ять науково-дослідних інститутів. Кількість палаців культури, клубів та кінотеатрів зросла до 56, а бібліотек — до 310. Їх загальний книжковий фонд становив більше чотирьох мільйонів томів.

У місті існували 71 відділення зв'язку, 820 магазинів, 573 їдальні, кафе та ресторани, 335 закладів побутового обслуговування. У 1966 році до ладу стали кисневий блок та ще деякі виробничі споруди комбінату імені В. І. Леніна, шахта «Зоря», розрахована на видобуток трьох мільйонів тонн руди щорічно. Крім того, будівельники здали 200 тисяч квадратних метрів житла, 15 дитячих комбінатів, багато інших споруд соціального та культурного призначення. 29 жовтня 1967 року стала до ладу найбільша в світі доменна піч, котра мала виробляти 700 тисяч тонн чавуну на рік. У 1970 році почала працювати друга шахта імені Артема. Тоді ж побудували велику кількість житла, подовжили на Довгинцеве трамвайну лінію.

Саме в ці роки Криворізький металургійний комбінат став найбільшим у світі. Але ж і проблем у нього існувало багато. Одна з найболючіших — досить висока питома вага важкої ручної праці. Так, у 1965 році такою працею було зайнято 22% всіх робітників комбінату. В 1970 році цей показник дещо знизився і дорівнював 18%. За цей же період доля робітників, зайнятих в основних цехах, знизилася на 3100 чоловік. А продуктивність праці зросла лише на 11,2%. До кінця 1970 року виробництво промислової продукції у Кривбасі зросло на 44%, а продуктивність праці — лише на 27%. Якщо порівняти ці цифри, то можна легко встановити джерела зростання продукції: чи за рахунок впровадження нової техніки, чи за рахунок залучення нової робочої сили. А яка ваша думка? Було вироблено 10 мільйонів тонн металургійної сировини до плану. Всього ж за восьму п'ятирічку побудували і ввели в дію 46 великих промислових об'єктів, освоїли 1,5 мільйона карбованців капіталовкладень.

Вагомий внесок Кривого Рога у розвиток єдиного народногосподарського комплексу країни. В 1985 році місто виробляло 42% залізорудної сировини, тут випускалася майже кожна десята тонна металу. Велосся також інтенсивне промислове й громадянське будівництво. Тільки за роки одинадцятої п'ятирічки освоєно більше двох мільярдів капіталовкладень, введено в дію 1 мільйон 578 тисяч квадратних метрів житла, збудовано 12 шкіл, 29 дитячих комбінатів, п'ять стаціонарних лікарень, 15 поліклінік. У місті розвивалася не тільки промисловість. Кривий Ріг перетворився на великий науковий і культурний центр України. Тут працюють 23

науково-дослідних та проектно-конструкторських інститутів, п'ять вузів. До послуг мешканців — 394 бібліотеки, їх книжковий фонд становить більше 11 мільйонів примірників. Але у Кривому Розі існує і велика кількість найрізноманітніших проблем.

§7. ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО МІСТА

На сучасному етапі Кривий Ріг став чи не найбільшим не тільки в СНД, а й у світі виробником залізної руди. Він займає одне з провідних місць за рівнем розвитку промисловості. Але є в місті й свої проблеми, які, до речі, характерні для всієї України. Серед цих проблем чи не найпекучіші — екологія, рівень медичного обслуговування, міський транспорт, житло, стан освіти, рівень дорослої і дитячої злочинності та інші. Всі вони знаходять відповідне відображення на сторінках міської преси. Готуючись до семінарського заняття, вам необхідно, безумовно, її використати. Нижче наводимо лише деякі матеріали.

Проблема забруднення навколишнього середовища у Кривому Розі дуже гостра. За визнанням вчених, концентрація промисловості у місті така, що треба визнати не тільки Кривий Ріг, а й весь Донецько-Придніпровський регіон зоною екологічного лиха. На знімках, які час від часу робляться з космосу, весь цей район вкрито так званою «чорною медузою». Навіть об'єктив потужного космічного фотоапарата не може пробитися крізь неї. Україна займає лише три проценти території колишнього Радянського Союзу, а припадає на її долю 20—25% всіх забруднень по країні. Серед 68 найбільш забруднених місць колишнього СРСР кожне п'яте знаходиться в Україні. А Кривий Ріг — одне з найбрудніших міст не тільки в Україні, а й в усьому СНД. На жаль, екологічна проблема вирішується часто не досить компетентно. Ми намагаємося виправдати свою безгосподарність тим, що немає бензину, запчастин, відповідної техніки.

А хто підрахує збитки, які наносить така «економічна стратегія» навколишньому середовищу і врешті-решт людям? Майже кожен день криворіжців супроводжують вибухи в кар'єрах гірничо-збагачувальних комбінатів. Жителі міста хоч і звикли до них, але все ж таки це

досить небезпечно. Вибухи перетворили життя людей в суцільне пекло. Найбільше вони турбують мешканців санітарно-захисної зони. Під час вибухів не тільки тремтять шибки у вікнах будинків, але й вітер спрямовує на житло величезні хмари чорної пилюки. Чому ж так сталося? Адже старожили міста пам'ятають ті часи, коли у Кривому Розі не чути було могутніх вибухів. Один із можливих шляхів вирішення проблеми — відселення людей і надання їм нового житла адже вибухи в кар'єрах припинити неможливо: така вже технологія виробітку руди. А як же боротися з пилом, котрий раз у раз обрушується на житлові будинки та отруєє їх мешканців? На жаль, завадити цьому дуже важко, бо відповідні установи гальмують технічний прогрес саме в галузі буропідричних робіт.

Досить важливою проблемою є використання відходів виробництва, котрі на деяких кар'єрах досягли двох мільйонів тонн. Ці відходи містять 10—15% заліза та деякі інші елементи. Але для їх обробки потрібна нова технологія. А це може зайняти, як, наприклад, у США 25—30 років (в інших країнах розвиненого капіталізму цей перехід тривав 15—20 років). Тому поки нема нової техніки, потрібно шкідливі підприємства виводити за місто.

Майже кожного року один з агрегатів коксохімічного або металургійного заводу (коксова батарея, агломашинна, домна) проходить капітальний ремонт, тобто його просто руйнують, а на тому місці будується новий. Для цього використовують великі кошти й потужну техніку, але було б доцільніше перенести агрегати на нове місце. Років через 10—20 деякі підприємства опиняться за межами Кривого Рога. Опоненти такого шляху вирішення екологічної проблеми кажуть, що це не реально. А як ви вважаєте? Спробуйте обґрунтувати свої висновки. При цьому врахуйте, що лише одна агломашинна дає за рік 30 тисяч тонн шкідливих викидів.

За даними статистики, в дев'ятій п'ятирічці рівень професійних захворювань у Кривому Розі дещо знизився. Так, рівень захворювання пневмоконіозом знизився більш як у 50 разів. Ці цифри начебто благополучні, але всієї картини не розкривають. Так, за 1989 рік захворювання хронічним бронхітом, який тісно пов'язаний з запиленістю повітря, зросли у 1,5—2 рази. Рівень професійних захворювань серед робітників гірничорудної

промисловості басейну перевищує середньореспубліканські показники по колишньому Союзу у 20—30 разів. Варто вказати на досить високу запиленість внутрішнього повітря. За даними ВГРЧ, цей рівень становить 3—4 міліграми пилу на кубічний метр. Допустима ж запиленість не має перевищувати 2 міліграми на кубометр. При буропідливних роботах ця цифра коливається від 4 до 120, при прохідницьких — від 4 до 45, а при бурінні — від 4 до 28 міліграмів на кубічний метр. При роботах на ГЗК запиленість повітря перевищує допустиму у 20—30 разів. Саме тому найвищий рівень професійної захворюваності існує в основному у працівників шахт: прохідників, бурильників, підрильників, а серед робітників ГЗК — у слюсарів по ремонту обладнання, машиністів електровозів та їх помічників і у робітників деяких інших спеціальностей. Що ж до гарячих цехів на металургійному заводі, то температура повітря в них коливається від 30 до 50 градусів. Через цей рівень загальної захворюваності тут у 10—40 разів перевищує відповідний рівень цехів з нормальною температурою. Професійна захворюваність у гарячих цехах на 12% вища, ніж у робітників з нормальними умовами праці. До речі, внутрізаводська служба не зацікавлена у виявленні професійних захворювань серед металургів. А медичні працівники продовжують залишатися у полоні «сприятливих цифр».

Матеріально-технічна база охорони здоров'я в місті далеко відстала від своїх потреб і вимагає розвитку й зміцнення. Проектна потужність поліклінічних закладів лише на 72% відповідає потребам міста. В деяких поліклініках цей показник ще нижчий. Так, наприклад, у поліклініках №№ 1, 2, 3, 9 він дорівнює лише 30—35%. У лікарняних закладах на одне ліжко за нормативами потрібно сім квадратних метрів площі, а у багатьох лікарнях міста ця цифра дорівнює лише трьом-чотирьом. В незадовільному санітарно-технічному стані знаходяться пологові відділення міськклікарень № 1 та 2, дитячі поліклініки міськклікарень № 1 та 4. Асигнування, що виділяються на будівництво медичних закладів, використовуються далеко не повністю. Тільки у 1987 році не освоїли 2 мільйони 143 тисячі карбованців. Серйозне занепокоєння викликають як стан забезпечення ліками, так і якість медичного обслуговування.

Свою долю у досить високий рівень захворюваності криворіжців вносять промислові підприємства. В 1987

році тільки в Ігулець та Саксагань вони скинули більше 90 мільйонів тонн забруднених вод. На підприємствах мають місце серйозні порушення у питаннях охорони праці та техніки безпеки праці. Особливу занепокоєність викликає організація медичного обслуговування жінок та дітей, які відвідують дошкільні заклади.

Однією з гострих проблем у Кривому Розі є злочинність взагалі і дитяча, зокрема. Мова йде про так званих «бігунів». Ось що писав «Червоний гірник» 29 квітня 1990 року.

У першому кварталі 1989 року у «бігунів» та дорослих міліція вилучила 65 бойових патронів. За перший квартал 1990 року ця цифра зросла до 148 патронів. Якщо у 1989 році у бійках та перестрілках «бігунів» було травмовано та поранено 10 чоловік, то в першому кварталі 1991-го — вже 21. Що ж це за явище таке — «бігуння»? Потрібно з'ясувати це питання, щоб ефективно боротися з бідюю та запобігти фізичному й моральному спотворенню наших дітей. До речі, бої між «бігунами» нерідко закінчуються і вбивством. Спробуйте з'ясувати суть цього явища, спираючись на наведені нижче факти.

Під час одного з рейдів міліції біля ПТУ № 14 у Віталія Г. з гірничого технікуму та у Марини М. з технікуму гірничої електромеханіки був вилучений пакунок, в якому містилися два вибухові пристрої та заряджений пістолет. Вони пояснили, що все це дістали у своїх друзів — «бігунів» з 14-го училища. Напередодні ж біля зупинки «Світанок» (жилмасив Рибасово) о сьомій годині ранку пішла «стінка» на «стінку». З залізяками, дрючками й пістолетами. А вже о восьмій всі учасники бійки, наче й не було нічого, сиділи на заняттях. Прямо під час уроків у тому ж 14-му училищі у двох учнів вилучили зброю. Один з них мав саморобний пістолет. На питання: «Де взяв?» відповів: «Дав незнайомий хлопець, щоб показати другові». У другого учня знайшли саморобну бомбу.

Бійки між «бігунами» здійснюються, так би мовити, район на район, як сталося, наприклад, між тими, що мешкають у Жовтневому та Тернівському районах.

Звідки ж вони беруть зброю? На подвір'ї СШ № 36 було затримано двох підлітків. Один — учень гірничо-економічного технікуму Олександр Р., другий — з училища № 7. У першого з них вилучили зброю — пістолет. Учень твердив, що знайшов його. Але якби це

дійсно було так, то пістолет хоч трішки б заіржавів, бо саме тоді йшли дощі. А він навпаки — весь аж блищав. Виявилось, що цей підліток пістолет виготовив вдома, а деякі частини взяв на електрозаводі. П'ять патронів уже вистрелив, а шостий чекав своєї жертви. Патрони крадуть в тирах, кабінетах військової підготовки шкіл і ПТУ та в інших місцях. У своїх бійках «бігуни» використовують не тільки вогнепальну, а й холодну зброю. Так, у Тернівському і Держинському районах пішли в хід звичайнісінькі молотки, якими б'ють по колінних чашечках і по голові. Є у членів цієї організації свій статут, своя форма і зачіски, грошові внески. Дуже часто вони відбирають гроші у молодших учнів. Крім того, місто поділене на так звані сфери впливу. Наприклад, хлопець, який проживає на житловому масиві імені ХХ партз'їзду, не має права вчитися в училищі на Піонері.

Вважається, що однією з причин появи «бігунів» є те, що сім'я самоусунулася від виховання. А чи згодні ви з такою думкою? Свою позицію обгрунтуйте.

Багато що залежить від трудових колективів заводів і фабрик. Але спочатку госпрозрахунок, а потім і ринок зробили своє, оскільки батьки прагнуть побільше заробити і за грішми часто втрачають духовний світ своїх дітей. До того ж наші мікрорайони зовсім або майже зовсім не мають відповідних умов для здорового дозвілля молоді. Щоб вирішити проблему «бігунів», потрібно будувати нові спортивні зали, закуповувати спортінвентар. Але хто це все буде робити? Крім того, необхідно розв'язати безліч педагогічних проблем. Подумайте, яких саме.

І, нарешті, зупинимось дуже коротко на проблемах розвитку освіти у Кривому Розі. В цій галузі є певні досягнення. Наприкінці 80-х років у школах міста було обладнано 614 кабінетів для учнів 1—3-х класів. У 1988 році, згідно з підсумками атестації шкільних кабінетів, 328 з них було визнано зразковими, більше 300 оцінено на «відмінно» та «добре». Тоді ж було збудовано близько десяти дошкільних дитячих закладів, в 60 з них були обладнані кімнати для навчання шестирічних дітей.

Більшість вчителів міста мають вищу освіту. Так, наприклад, у Держинському районі практично всі вчителі 14 шкіл з 18 закінчили вуз. Сім учителів Кривого Рога удостоєні урядових нагород, 70 — відмінники на-

родної освіти, 83 — мають звання старшого вчителя та вчителя-методиста. Слід, однак, зауважити, що в галузі народної освіти існує безліч найрізноманітніших проблем. Деякі з них під час підготовки до семінарського заняття вам допоможуть з'ясувати матеріали, вміщені нижче.

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

Ретельно проаналізуйте дані, наведені в таблиці, та зробіть усі належні висновки. Щоб висновки були більш обґрунтовані, накресліть лінійну діаграму по кожному виду механізмів окремо та порівняйте отримані криві.

Механічне обладнання на шахтах Криворіжжя, одиниць

Механізм	Рік				
	1945	1947	1948	1949	1950
Пневматичний перфоратор	100	129	158	180	274
Скреперна леділка	100	140,5	195,5	243	368
Буровий станок на очисних роботах	100	130,5	159,5	197,5	252
Екскаватор	100	155,6	222	334	387

Рівень механізації основних виробничих процесів у Кривбасі, %

Виробничий процес	Рік				
	1946	1947	1948	1949	1950
На очисних роботах	81,7	92,6	95,3	93,1	96
Вантаження руди на підземних роботах	—	—	—	51,9	57,2
Відкатка поверхнева	—	—	—	95,8	94
Відкатка підземна	83,3	89,7	92,3	93,7	98,2
Вантаження в залізничні вагони	93,2	96,8	97,2	98,3	98,1

Виконайте ті ж самі дії, як і при виконанні попереднього завдання, та зробіть належні висновки.

Продуктивність праці робітників основних професій у Кривбасі на найбільших рудниках за зміну на одного робітника, т

Рудник	1940 рік		1950 рік	
	буриль-ники	робітники вибійної групи	буриль-ники	робітники вибійної групи
Імені Держинського	68	32,9	91,8	45,3
Імені Комінтерну	62,2	32,1	75,6	39,6
Інгулецький	71,5	35,3	90,5	38,5

Порівняйте ці дані та визначте, на яких рудниках і у яких робітничих професій швидше зростала продуктивність праці. Які висновки можна зробити на підставі такого порівняння? Щоб ваші висновки підкріпити наочно, спробуйте намалювати стовпцеву діаграму по кожному руднику і кожній групі професій окремо.

Рівень видобутку руди по окремих шахтах, %

Шахта	Рік	
	1950	1955
Імені Орджонікідзе	100	131
«Нова» (рудоуправління імені Р. Люксембург)	100	220
«Комінтерн»	100	116
«Більшовик»	100	155
«Нова» (рудоуправління імені К. Лібкнехта)	100	156
«Гігант» (рудоуправління імені Держинського)	100	230
«Центральна» (Інгулецького рудоуправління)	100	115

Про що свідчать ці цифри? Чому рівень видобутку руди зростав досить нерівномірно на шахтах Кривбасу?

Рівень механізації основних виробничих процесів на шахтах трестів «Ленінруда» та «Дзержинськруд», %

Показники	Трест «Ленінруда»		Трест «Дзержинськ. руда»	
	1950	1955	1950	1955
Підземні виробничі процеси	54	89,8	67,2	87,7
Підземна відкатка	99,9	100	96,9	100
Вантаження руди в залізничні вагони	99,6	99,9	98,7	99,9

Спробуйте з'ясувати на підставі цих даних, які виробничі процеси механізувалися швидше, а які повільніше. Чому саме вони?

У другій половині 60-х років 50% всієї руди, котра видобувалася підземним способом, було видобуто завдяки застосуванню нових на той час засобів механізації. Але при цьому слід мати на увазі, що в ті роки видобуток руди збільшився майже на 73%, а продуктивність праці — лише на 40%. Порівняйте ці цифри та з'ясуйте, завдяки чому зростав видобуток руди: за рахунок застосування нової техніки і технології чи завдяки інтенсифікації живої праці робітників? Свою позицію доведіть. Готуючись до семінарського заняття, в тексті посібника ви часто будете зустрічати подібне співвідношення. Про що воно говорить? Чим пояснити таке становище?

Місто трієчників

Загальноміська газета «Червоний гірник» 5 січня 1991 року повідомляла, що за даними відділу статистики міськвиконкому далеко не всі мешканці нашого міста змогли свого часу одержати навіть мінімальну освіту. Ось ці дані (стосуються чоловіків).

Вік	Не мають початкової освіти	Мають початкову освіту	Мають неповну середню освіту
15—19	221	955	—
20—24	144	94	2 727

25—29	127	126	2 114
30—34	116	155	2 020
35—39	90	206	2 707
40—44	91	368	3 190
45—49	203	2 201	9 468
50—54	727	6 657	10 639

Про які тенденції у галузі освіти можна говорити на підставі цих цифр? Щоб виявити тенденції, вам потрібно накреслити лінійну діаграму по кожному показнику. Порівняйте ці діаграми. Про що вони свідчать? Коли ж ви виконаєте це завдання, то зважте на те, що 60% школярів Кривого Рога навчаються з трійками. Може, саме тим і пояснюється загальний низький рівень культури в місті. Чи, може, ми тому й бідні, що погано навчаємося? А яка ваша думка?

Сталінський хліб

...1947 рік. Голод. Жили ми вдома сім'ями в недобудованій дідовій хаті: я з матір'ю і тітка, материна сестра з двома дочками. Мати працювала в школі, а тітка в колгоспі «Наша воля», де крім волі, нічого не було. Та й воля та була поняттям відносним. Навіть збирати колоски заборонялося. А тих сміливців, які порушували заборону, нещадно били батогами об'їждчики—мерзотники, яких світ не бачив. Ми боялися їх більше, ніж фашистів під час окупації, й тому не ходили на поле, колосків не збирали. Голод був страшний. Закриваю очі і бачу: лежать тітчині дочки Валя і Тося в хашах бур'яну, лежать пухлі, без свідомості. Вони вмерли. Я пухлим не був, хоч голодував не менше. Був такий худорлявий, що отримав прізвисько Скелет. А мої ровесники? Микола Кириченко стрибнув з другого поверху зруйнованої станції. Поламав ногу, зате виграв шматок макухи. Та найстрашніше сталося з Женею Скляром. Його застрелив охоронник хлібоприймального пункту. Той охоронник потім прожив довге щасливе життя, виховав двох дітей і помер вночі в теплій постелі. Його не мучила совість, і він не повісився за загублену душу Женьки Скляра. В той час засіки Ганнівського хлібоприймального пункту ломилися від пшениці. Чому так було, не розумію й до-

сі. Тільки пам'ятаю, що під час якогось свята декламував вірші:

Ми щасливі і заможні,
Ми в ногу з Сталіним ідем.

Помирали від голоду мої сестри, але не вмерли. В це важко повірити, але врятував їх від смерті наш собачка Букет... А було це так. Зачастили дощі. Що таке дощ в селі, розповідати не треба. Болото, нудьга. Ми мовчки сидимо біля вікна та спостерігаємо за вулицею. Раптом з-за рогу провулка з'явився наш Букет, який тягнув за собою щось важке, навіть більше за себе. Ми аж роти пороззявляли. Приклеїлись носами до шибки, але зрозуміти нічого не могли. Першою збагнула щось тітка. Вона кинула мені на плечі мішок, складений капюшонном. І я помчав назустріч Букету. Собака тягнув за собою велику хлібину. Звідки ж узявся той хліб? Пізніше, через 25 років, я взяв й ім'я того чоловіка, який тоді, в 1947 році, відмовився від хліба, спеченого вночі потай від голодаючих сусідів. Ім'я його я не назву: по-перше, чоловік той давно помер. По-друге, серед нас проживають його діти, внуки. А діти батькам не судді...

1941 рік. В наше село входили фашисти. Народ принишк. Що буде? А один дядько стоїть на скирті, б'є вилами по дроті, яким тягали сітку з соломною і вигукує: «Да здравствуют освободители! Нас большевики душили. Да здравствует свобода!» Оце той дядько в 1947 році і випікав таємно паляниці, коли мої сестри пухли з голоду. Оце той дядько казав моїй матері, коли вона шукала господаря хлібини: «Ти що, Ольго, здуріла? Я й до війни такого в руках не тримав...».

... В 1943 році після звільнення села від фашистів, коли все доросле населення зібралося біля польового військкомату, отой дядько зі скирти натер ноги гасом і сіллю та штучно викликав екзему. На фронт його не послали...

А. Івлєв.

Прапор юності. — 1989. — 6 груд.

Готуючись до семінару, обов'язково використайте ці матеріали та спробуйте встановити своє відношення до героїв статті — охоронця хлібоприймального пункту та хазяїна хлібини.

Мовою цифр і фактів

Мережа охорони здоров'я в місті Кривий Ріг складається з 29 лікарняних закладів, 60 амбулаторних поліклінік, станції швидкої допомоги, станції переливання крові, 8 санаторіїв, 8 санітарно-епідеміологічних станцій. В лікарнях міста налічується 10 575 ліжок. В поліклініках щороку реєструється 9,5 мільйона відвідувань. Це становить близько 12 відвідувань на кожного мешканця міста. 37% від загальної кількості відвідувань відбувається з метою профілактики захворювань. В лікарняно-профілактичних закладах Кривого Рога існує більше як 22 тисячі штатних посад лікарняного та обслуговуючого персоналу. З них 3600 чоловік — лікарі і більше як десять тисяч — середній медичний персонал. У місті не вистачає однієї тисячі лікарів та двох тисяч медсестер. Лікарняно-профілактичні заклади надають допомогу з 52 спеціальностей дорослому населенню та з 25 — дитячому. На базі науково-профілактичних закладів міста функціонують 23 центри спеціалізованої медичної допомоги. В 1987 році на одну тисячу жителів Кривого Рога народилися і вижили 15,5 дітей. Померло ж на тисячу жителів 9,6. Серед причин смерті на першому місці стоять серцево-судинні захворювання (54,8%), на другому — захворювання злоякісними новоутвореннями (20,2%). Дуже поширені захворювання органів дихання, шлункові, гіпертонічні хвороби. У 1980 році в місті на одну тисячу жителів реєструвалося 11,6 хворих діабетом, а у 1987-му — вже 19. Гіпертонічні хвороби зросли відповідно з 10,4 до 59,8%. Захворювання на злоякісні пухлини зросли за останні сім років на 25,8%. Витрати на одного мешканця міста на охорону здоров'я у 1985 році склали 57 крб. 43 коп., у 1986-му — 60 крб., у 1987-му — 62 крб. 45 коп. Це без витрат на фізичну культуру та капітальне будівництво. Зрозуміло, що цих коштів явно не вистачає для того, щоб система охорони здоров'я у Кривому Розі функціонувала ефективно.

Червоний гірник. — 1988. — 2 верес.

* * *

У 1985—1990 роках у місті щороку зводилося житла на 12% більше, ніж у попередній період. Тільки в 1989 році було збудовано 397,6 тисячі квадратних метрів житла. Середня забезпеченість житловою площею на одного мешканця міста становить 17,4 квадратних метра, а

це більше, ніж у багатьох столичних містах. Але ці цифри — дуже слабка втіха для тих наших земляків, які не мають власного житла. Причому кількість тих, хто потребує житла або поліпшення житлових умов, не тільки не зменшується, а й зростає. В чому ж причина? Це не тільки приріст населення міста, а й важке його екологічне становище. В силу специфіки Кривого Рога близько 800 будинків, зведених раніше разом з гірничо-збагачувальними комбінатами і рудниками, опинились у санітарно-захисній зоні. Їх треба зносити і відселяти людей. В цілому по місту через це житловий фонд зменшується на 852 тисячі квадратних метрів, або на 32 тисячі квартир.

Головним питанням на сьогоднішній день є зміцнення потужності будівельної індустрії. Потім потрібно створити відповідні умови для кооперативного та індивідуального будівництва. Особливе питання — якість будівництва. Так, необхідна вартість одного квадратного метра житла становила у 1989 році майже 250 карбованців, а фактична вартість була 227 карбованців. Треба було б лише радіти тому, що будівельники будують житло дешевше, ніж передбачено у проекті. Але зниження вартості здійснюється через невиконання у житлових будинках робіт, передбачених проектом, як-от: облицювання стін кухонь, ванних кімнат, санвузлів, застосування нової сантехніки та інше. Особливо низька якість виконання будівельних робіт на об'єктах трестів «Кривбастяжбуду» та «Кривбасрудбуду». Будівники з року в рік не засвоюють виділених коштів. Ці два трести лише за 1987—1989 роки не засвоїли 100 тисяч карбованців. Систематично не використовуються кошти на благоустрій нових мікрорайонів: спорудження бульварів, газонів, впорядкування території мікрорайонів. Саме тому естетичний вигляд нашого міста досить непривабливий. Так, наприклад, на мікрорайонах Східний-1, Зарічний, не дивлячись на завершення житлового будівництва у 1989 році, не побудували тротуари, бульвари і т. д.

Значно відстає і шкільне будівництво. Чомусь вважається за доцільне замість декількох невеличких шкіл зводити одну школу-гігант. Це приводить до значного перевантаження шкільної системи. Так, у 1989 році загальна потреба по місту становила 125,1 шкільних місць, але фактично їх існувало 117,7 тисячі. Саме тому в наших класах навчається до 40 учнів. До чого це веде — зрозуміло. Така ж картина спостерігається у бу-

динках культури, клубах і кінотеатрах. По місту треба мати 35,5 тисячі місць у цих закладах. Фактично ж маємо 31 тисячу. Тому, незважаючи на певні досягнення в галузі виробництва, Криворіжжя значно відстає від потреб у соціально-культурній сфері.

Таким чином, ви ознайомились з історією нашого міста. Були тут і свої досягнення, і свої проблеми. Спробуйте під час семінарського заняття їх обговорити, використовуючи не тільки наведені тут матеріали, а й знайдені вами особисто.

ЩО ПОЧИТАТИ З ІСТОРІЇ КРИВОРІЖЖЯ

Варгатюк П. Л., Дольчук А. В. Василь Антонович Валявко. — Дніпропетровськ: Промінь, 1972. — 131 с.

Варгатюк П. Л. Криворіжжя. — Дніпропетровськ: Промінь, 1969. — 166 с.

Варгатюк П. Л., Дольчук А. В. Рудна скарбниця Півдня. — Дніпропетровськ. Промінь, 1956. — 162 с.

Екатеринославщина в революції 1905—1907 гг.: Документи и материалы. — Днепропетровск: Промінь, 1975. — 372 с.

Івн В., Кан Д. Найважливіше, найголовніше. Партійні організації Криворіжжя в боротьбі за високу продуктивність праці. — Дніпропетровськ: Промінь, 1976. — 97 с.

Історія міст і сіл Української РСР (Дніпропетровська область. — К.: Вид-во УРЕ, 1969. — 840 с.

Кривому Рогу — 200: Истор.-эконом. очерк. — Днепропетровск: Промінь, 1975. — 208 с.

Місто трудової мужності: Зб. — К.: Дніпро, 1976. — 304 с.

ЗМІСТ

Вступ	3
-----------------	---

ЧАСТИНА I. VIII КЛАС.

Розділ перший. З глибини віків	5
§ 1. Легенди рідного краю	5
Додаткові матеріали	9
§ 2. Археологічні пам'ятки свідчать	10
Домашні пізнавальні завдання	15
§ 3. Дике поле	16
Додаткові матеріали	21

ЧАСТИНА II. IX КЛАС

Розділ перший. Криворіжжя у XIX столітті	23
§ 1. Криворіжжя в період розкладу і кризи феодалізму	23
Додаткові матеріали	30
§ 2. Народження басейну	30
§ 3. Становище робітничого класу	39
Як поглибити вивчення матеріалу	44

ЧАСТИНА III. X КЛАС

Розділ перший. Криворіжжя на початку XX століття	50
§ 1. Розвиток промисловості	50
§ 2. Стає робітничого класу Криворіжжя	54
§ 3. Робітничий рух на Криворіжжі	60
Як поглибити вивчення теми	66
Документальні матеріали	72
Розділ другий. Криворіжжя у 1917—1920 роках	78
Як вивчати цю тему	78
§ 4. Від Лютого до Жовтня	81
§ 5. За владу Рад	84
Домашнє завдання	87
§ 6. Громадянська війна на Криворіжжі	87
Додаткові матеріали	93
Документальні матеріали	96
Розділ третій. Від громадянської до Великої Вітчизняної війни	104
Як поглибити вивчення теми	104
§ 7. Розвиток промисловості Криворіжжя у 20—30-х роках	104
§ 8. Соціальний та культурний розвиток Криворіжжя у 20—30-х роках	105
§ 9. Сталінські репресії на Криворіжжі	109
Додаткові матеріали	111
Додаткові матеріали	114

ЧАСТИНА IV. XI КЛАС

Розділ перший. Кривий Ріг у роки Великої Вітчизняної війни	127
Як вивчати цю тему	127
§ 1. У важкі часи	164

§ 2.	Окупація	129
§ 3.	Визволення	133
§ 4.	Початок відбудови	134
	Додаткові матеріали	135
Розділ другий. Криворіжжя після Великої Вітчизняної		140
	Як вивчати цю тему	140
§ 5.	Друге відродження басейну	141
§ 6.	Кривбас у 60—80-ті роки	147
§ 7.	Проблеми сучасного міста	150
	Додаткові матеріали	155
	Що почитати з історії Криворіжжя	163

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Комаров Володимир Олексійович
ІСТОРІЯ КРИВОРІЖЖЯ

Навчальний посібник
з історії для учнів 8—11-х класів
загальноосвітніх учбових закладів

Редактор **О. П. Моторіна**
Художник-оформлювач **А. Т. Гармаш**
Художній редактор **В. І. Хворост**
Технічний редактор **В. М. Саранча**
Коректор **Г. І. Давиденко.**

Здано на складання 15.09.92. Підписано до друку 30.12.92.
Формат 84x108 1/32. Папір друкарський № 1. Гарнітура літе-
ратурна. Друк високий. Ум. друк. арк. 8,82. Ум. фарб.-
відб. 9,66. Обл.-вид. арк. 9,1. Тираж 1000 прим. Зам. № 6973.
Замовне.

Видавництво «Січ»,
320070, Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 60.

Криворізька міська друкарня,
м. Кривий Ріг, пр. Металургів, 28.

Комаров В. О.

**К63 Історія Криворіжжя: Навч. посібник -- Дніп
петровськ: Січ, 1992. — 165 с.**

ISBN 5-7775-0462-0

Запропонований навчальний посібник побудовано відповідно до діючої програми з історії України. Він дає можливість організувати проведення уроків з історії рідного краю, а також може бути використаний вчителями початкової школи як джерело додаткової інформації. Для учнів старших класів посібник є основним засобом навчання.

Розраховано на учнів 8—11-х класів загальноосвітніх учбових закладів Криворіжжя.

К 4306020600-031
219-92

ББК63.3 (2Укр)я

Методичні умови формування.

історичного мислення учнів у процесі навчання.

Підписано до друку 8.10.96р. Формат 60x84 1/16.

Папір писальний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 2,09.

Тираж 100 екз. Зам. № 3507.

Криворізька міська друкарня,

324200, м. Кривий Ріг, ГСП-3, пр. Металургів, 28.